

INDOKOLT LAKÁS- SZÜKSÉGLET

KELLER
MÁRKUS

A LAKÁSPOLITIKA
AZ 1950-ES ÉVEKBEN

SZÉCHENYI TERV

T Á L E N T U M S O R O Z A T

INDOKOLT
LAKÁSSZÜKSÉGLET

SOROZAT-
SZERKESZTŐK

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
SONKOLY GÁBOR

INDOKOLT LAKÁS- | KELLER SZÜK SÉGLETT MÁRKUS

A LAKÁSPOLITIKA
AZ 1950-ES ÉVEKBEN

ELTE EÖTVÖS KIADÓ • 2012

TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003

„Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE – Kultúrák közötti párbeszéd alprojekt”

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

© Keller Márkus, 2012

ISBN 978 963 312 126 9

ISSN 2063-3718

**ELTE
EÖTVÖS
KIADÓ**

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Váraljai Nóra
Tördelőszerkesztő: Péter Gábor
Nyomdai kivitelezés: PrimeRate Kft.

TARTALOM

I		BEVEZETŐ	7
II		KIINDULÁSI HELYZET	
		A LAKÁSOK ÉS AZ ÉPÍTÉSZEK ÉS AZ ÁLLAM	11
		1. Lakások	11
		2. Az állam és az építészek	16
III		A LAKÁSKÉRDÉS MEGOLDÁSÁNAK KÍSÉRLETEI	
		AZ INDOKOLT LAKÁSSZÜKSÉGLET	31
		1. Alaphangulat	31
		2. Tulajdonosból bérlő – a lakásállomány államosítása	35
		3. A meglévő lakásállomány jobb kihasználására tett kísérletek – a „bérlakás piac” átalakítása	37
		4. Az egyéni erőforrások bevonására tett kísérletek	42
		1. Magánérs ház- és lakásépítés, lakássövetkezetek	42
		2. Privatizáció	46
		5. Indokolt lakásszükséglet – Az általános lakásigény meghatározásának kísérletei	50
		1. A szakmai nézet – az építészek elképzelései	50
		2. A rendeletektől a társadalomképig	56
IV		A LAKÁSMENNYISÉG ÉS -MINŐSÉG VÁLTOZÁSA	
		AZ ÁLLAMI BEFOLYÁS HATÁRAI	63
V		ELMÉLET A GYAKORLATBAN	
		AZ ÓBUDAI KÍSÉRLETI LAKÓTELEP	75
VI		ÖSSZEFOGLALÁS	89
VII		IRODALOMJEGYZÉK	91

I. BEVEZETŐ

Heidegger híres esszéjében azt írja, lakni (Wohnen) nem egyszerűen egy tevékenység a sok közül, hanem az emberi létezés maga. (HEIDEGGER 1991: 91) Az ilyen értelemben vett „lakás” azonban korán sem magától értetődő, hanem (különösen a modern embernek) tanulnia kell azt. Csak amennyiben sikerül a helyes „lakást” elsajátítani, van arra esély, hogy „jól” építsünk. (HEIDEGGER 1991: 100) Nem véletlen, hogy Heidegger szerint a lakhatás valódi problémája éppen ennek a tanulásnak a szükségességében, illetve ennek a hiánynak a fel nem ismerésében rejlik. (HEIDEGGER 1991: 102) Ebben az értelemben tehát a lakáskérdés az emberiség egyik legfontosabb, a szó filozófiai értelemben vett, egzisztenciális problémája.

Bárhogy is vélekedünk Heidegger filozófiájáról és annak társadalomtörténeti alkalmazhatóságáról, nehezen vitatható, hogy a lakhatás, lakáskérdés tágabb és szűkebb értelmezésében komplex, a maga totalitásában egyszerre egyéni és társadalmi, politikai és gazdasági jelenség. (KÖINZER 2002: 11) A lakáskérdésről, azaz arról, hogy a lakásínség hogyan szüntethető meg, az emberek hogyan lakjanak, ki az illetékes ennek eldöntésében és ki a felelős a probléma megoldásáért, már a 19. század közepétől vitatkoznak a téma iránt fogékonyak. A téma érdekessége általában összefüggött a némileg ciklikusan fellépő mennyiségi vagy minőségi lakáshiánnyal. Írásomban a második világháború után fellépő lakásínséggel és az ezzel kapcsolatosan kialakuló lakáskérdéssel foglalkozom. Elsősorban az államra, az aktuális lakáskörülményekre és a szakértőre (építész) mint aktorra koncentrálva, de felvillantva néha az „önfejű” lakók véleményét és lehetőségeit a probléma megoldásának formálásban. Úgy vélem, ez a négyes erőter az, ami meghatározta, hogy végső soron milyen lakások, milyen minőségben és milyen ütemben épültek Magyarországon a vizsgált időszakban.

Az 1945 után fellépő lakáshiány egyik fontos oka a második világháború okozta pusztítás volt. Budapesten, de az ország többi városában is, a lakásállomány jelentős része elpusztult. Országos átlagban a lakóházak (tehát nem a lakások!) 20%-a

sérült meg a háború során.¹ Az országos átlag mögött a helyi adatok nagy szórást mutatnak: Budapesten a lakóházak 56,2%-a sérült meg könnyebben vagy súlyosabban, de Székesfehérváron például a lakóházak 90%-a, míg Hódmezővásárhelyen a lakóházaknak csak 5%-a pusztult el az 1949-es népszámlálás szerint. Ezeknek a lakóházaknak a helyreállítása, bár komoly előre lépések történtek, még 1949-re sem zárult le teljes egészében. A súlyosabban megsérült lakóházak közül 13,1%-nak a helyreállítása még folyamatban volt vagy egyáltalán nem történt meg a felmérés idején, a könnyebben sérült lakóházaknál 6,2% volt ugyanez az arány.² 1945 és 1949 között 20 782 lakás épült, ez az 1949-es teljes lakásállomány 4,1%-a. Ez nyilvánvalóan jóval kevesebb volt annál, mint amire szükség lett volna.³ (Ez a mennyiség – érthető okokból – még az 1950-es évek rendkívül alacsony számaait is alulmúlja.)

Világos, hogy 1945 után már csak önmagában a lakások pusztulása is komoly lakáshiányt okozott. Tovább növelte a feszültséget az erőltetett iparosításnak is köszönhetően felgyorsuló tömeges városba költözés.⁴ Ráadásul a városokban a lakóházak nagyobb aránya sérült meg vagy vált használhatatlanná, mint a falvakban.⁵ Emellett 1945 után nőtt Magyarország népessége is. A lakáskérdés élességét tovább növelte, hogy a második világháború után megnöttek a lakások komfortosságával szemben támasztott követelmények. Ez a hivatalos normákban is megfogalmazódó (fürdőszoba, folyóvíz, vécé iránti) igény ugyan az állami és a magán lakásépítést különbözőképpen kötelezte, de ezzel együtt is komoly hatással volt a lakásépítés egészére, behatárolta a lehetséges megoldások körét és növelte a költségeket.

A fentiekén túlmenően (nyilván csekélyebb súllyal) tovább élte a helyzetet az 1950-es évektől kezdve folyamatosan növekvő pártállami és vállalati bürokrácia irodaigénye. Ennek kielégítésére nagy számban lakásokat vettek igénybe. A probléma talán aprónak tűnik, de a korszakban folyamatosan foglalkoztatta a döntéshozókat és az elemzőket is.⁶

Ezek a tényezők természetesen egyszerre, 1945 után folyamatosan, a vizsgált korszak egésze során jelentkeztek. A fenti tényezők, illetve hatásaik (melyek nyilván

¹ A különbségtétel lényegében csak Budapest esetében fontos, ahol az elpusztult lakások aránya jóval magasabb. Vidéken, ahol a lakóházak általában egylakásosak, nincs komoly különbség a két arány között.

² Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 13. 28.

³ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 12.

⁴ A falusi népesség városba költözése már korábban megindult: például 1920 és 1941 között 5,2%-kal csökkent a községekben lakók aránya. Vö. FORGÁCS–CSEH–SZOMBATI–KERESZTURI 1958: 5. 7. sz. tábla.

⁵ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 13. 28.

⁶ K.V. határozat a párt- és tömegszervezetek körzeti helyiségeinek lakások céljára történő felhasználásáról. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 280. ö.e. 1955-ben a közületi célra igénybe vett épületek lakóterülete kb. 25 000 lakásnak felelt meg. Vö. FORGÁCS–CSEH–SZOMBATI–KERESZTURI 1958: 13.

nem korlátozódtak sem egyetlen évre, sem kizárólag Magyarországra, hanem különböző mértékben, de a vizsgált korszak egészében hatottak) nem voltak ismeretlenek a kortársak előtt sem. Mindezek a körülmények együttesen vezettek ahhoz, hogy 1949-ben valamilyen módon a lakáskérdéssel foglalkoznia kellett a hatalmat immár egyedül birtokló kommunista állami irányításnak. 1949-et azért tartom kitüntetett pontnak, mert – ahogy emellett később érvelni fogok – a kommunista hatalomátvételnek köszönhetően ekkor nyílt meg a(z elvi) lehetőség arra, hogy az állam átfogóan, minden részérdeket félresöpörve választ adjon a lakáskérdésre. A válasz minősége, a probléma súlyozása magát a rendszert, annak hatékonyságát minősíti. Úgy gondolom, a kérdés megoldására tett lépések vizsgálatán keresztül közelebb juthatunk Magyarország sztálinista korszakának megértéséhez is. A lakáskérdés komplexitásával egyszerre segít, hogy a korszak (máig sok kutatót megtevésztő) hamis jelszavai mögé tekinthessünk, illetve hogy a szintén még nagyon virulens előítéleteket is felülvizsgáljuk. A probléma „nemzetközisége” pedig lehetőséget ad arra, hogy a korszakot egy tágabb európai kontextusba helyezzük.

A vizsgálat időhatárainak meghatározását (a mindig szerepet játszó személyes érdeklődés mellett) elsősorban szakmai szempontok indokolják. 1945 és 1949 között a lakásállomány helyreállítása volt napirenden, nagyobb arányú új lakásépítésére nem nyílt mód. A hosszú távú tervezést pedig nem csak az azt meghatározni kívánó szakmai koncepciók vetélkedése, hanem az építés-, építéspolitikai területét átszövő szakmai, szervezeti, hatásköri, politikai és emberi ellentétek is nehezítették. A konkrét cselekvés lehetőségét a vitákat hatalmi szóval lezáró diktatúra hozta magával. (SAÁD 1985) A vizsgált korszak az 1960-as évek elejével zárul. A történeti szakirodalom egyre inkább egyetért abban, hogy a Magyarország történetének sztálinista korszaka nem 1956-ban, hanem csak az 1960-as évek első éveiben zárult le. (RAINER 2003) A korszak építészettörténetével foglalkozó munkák is egyetértenek azzal, hogy sztálinista struktúrák és meghatározottságok nem az 1956-os forradalom után, hanem az 1960-as évtized kezdetén adták át helyüket valami újnak, a kádári lakáspolitikának. (KÖRNER–NAGY 2006) Így az 1950-es évek egy olyan egységet alkotnak, melyről értelmes, és remélhetőleg érvényes, hasznos társadalomtörténeti kijelentések tehetők.

II. KIINDULÁSI HELYZET

A LAKÁSOK ÉS AZ ÉPÍTÉSZEK ÉS AZ ÁLLAM

A következőkben megpróbálom felvázolni azt a helyzetet, állapotot, amelyben a lakás-kérdés három legfontosabb tényezője: a kérdés megoldására szakmai javaslatokat kidolgozó *építészek*, a döntéseket végső soron meghozó *állam* és maguk a *lakások* volt korszak elején. A kiindulási helyzet rögzítése (természetesen nem feledve annak dinamikáját) szükséges a későbbi változások és szándékok megértéséhez, értékeléséhez.

11

1. LAKÁSOK

Az 1949-ben megtartott népszámlálás tanúsága szerint 2 484 934 lakásban 9 204 799-en laktak. Ez kicsivel kevesebb, mint négy főt jelent lakásonként, de azt hiszem, érdemes alaposabban szemügyre venni a statisztikai adatokat, ha nem csak érvényes, de valóban informatív kijelentéseket szeretnénk tenni a lakásokról és lakóházakról.

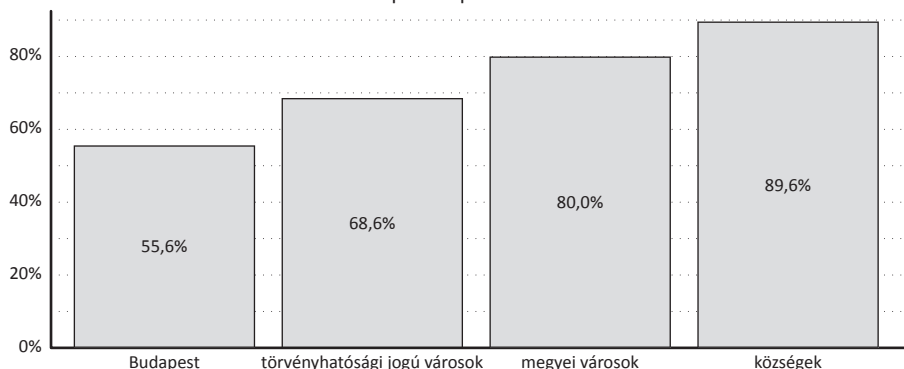
Az emberek több mint 97%-a lakásokban élt, a háború vége után négy évvel már csak a lakosság 0,3% lakott „épületnek nem tekinthető építményben”, a maradék pedig ipari, mezőgazdasági, kulturális épületek felügyeletét, őrzését végezte a népszámlálás idején.¹

A lakóházak 84,6%-a egylakásos, ha ugyanezt a mutatót a településtípusonként vizsgáljuk, akkor világossá válik, hogy az egylakásos (családi) ház falusi lakásforma, és hogy ez a „nem városias” lakásforma határozza meg a lakóházállomány egészét, sőt a városok képét is. Még Budapesten is a családi házak adták a lakóházak többségét. 1949-ben Magyarország a lakásformát tekintve inkább falusias, mint városias volt, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a háromlakásosnál nagyobb lakóházak a teljes állománynak csak 3,1%-t teszik ki.²

.....
¹ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 9–10.

² Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 31. 14–15. táblázat

Egylakásos lakóházak (családi házak) százalékos aránya
településtípusonként

FORRÁS: Az 1949. évi népszámlálás. 4. kötet. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. KSH, Budapest, 1950. 31., 14. tábla

A városias lakásforma egy másik jellemzője, az emeletek száma is csak megerősíti ezt a kijelentést, hiszen a lakóházak 98,3%-a 1949-ben földszintes volt. A településtípusonkénti bontás ebben az esetben is izgalmas, még Budapesten (a volt I–XIV. kerületben) is 57,1% a földszintes lakóházak aránya (a többi magyarországi városban pedig 95% felett van).³

A lakóházak minőségét és a lakásépítés technikájának lassú változását jó mutatja, hogy a lakóházak majdnem 70%-a vályog- vagy sárfalazatú volt; igaz, itt komoly különbségek mutatkoztak a falvak és a városok között, illetve az Alföld és a Dunántúl között, az utóbbiak javára.⁴

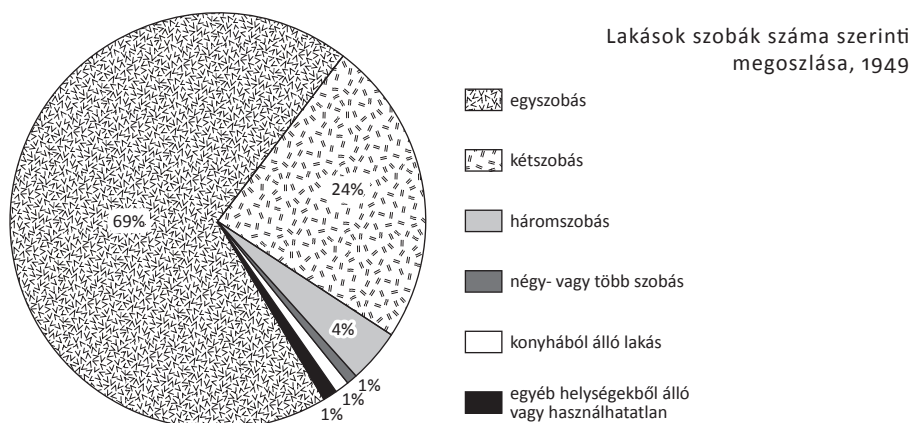
Eddig az 1949-es épületállományt jellemzendő a lakóházak statisztikai adatait elemeztem, a lakók életkörülményeit azonban sokkal inkább befolyásolja a lakások állapota és milyensége, ezért a továbbiakban erre fogok koncentrálni. Az adatok – érthető módon – nem fognak teljesen eltérni a lakóházaknál ismertetteknél, új változók bevonásával azonban kiegészül és élesebbé válik a kép.

A statisztikákból világosan kiderül, hogy a jellemző egylakásoslakóház-típus mellett a meghatározó lakástípus az egyszobás lakás, amely nem csak a lakások közötti arányával vívja ki ezt a pozícióját, hanem ilyen lakásokat használ a lakásokban élők 65,7%-a.⁵ Az egyszobás lakások dominanciája a település jellege

³ Az 1949. évi népszámlálás. 4. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 14. 29. 7. táblázat

⁴ Az 1949. évi népszámlálás. 4. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 16. 29.

⁵ Az 1949. évi népszámlálás. 4. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 11. 3. tábla

FORRÁS: Az 1949. évi népszámlálás. 4. kötet. Épület- és lakásstatistikai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 11., 3. tábla

szerinti bontásban is megmarad (Budapesten 61,5%, a többi településen 70% körül mozog). Ez arra utal, hogy a korábban már említett falusi (egylakásos) családi házak nagy része egyszobás volt.⁶ Ezt a lényegében 1945 előtt kialakult lakás-megoszlást csak erősítette, hogy az 1945 és 1949 között a városokban és városias községekben épült lakások több mint 80%-a egyszobás lakás volt.⁷ A kétszobás lakások aránya 22–27% között változott településtípusonként, és a megoszlás kiegyensúlyozottságára jellemző, hogy még a „nem városias jellegű községekben” is elérte az országos 24,5%-os átlagot.⁸

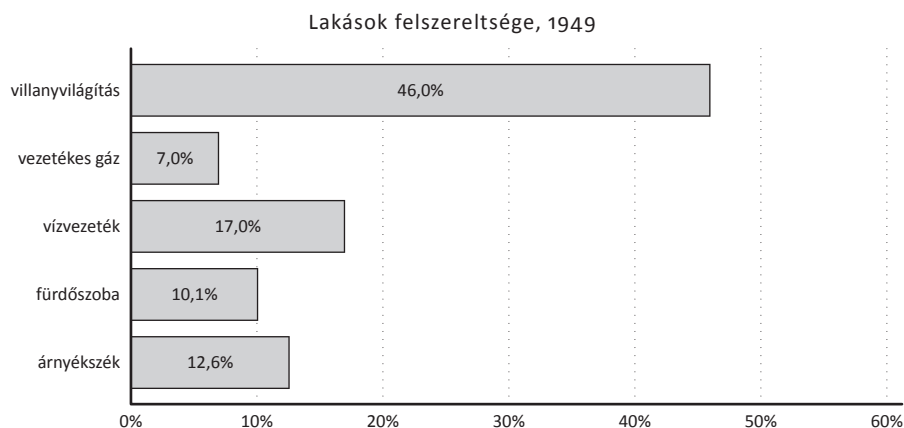
A lakáskörülmények egyik fontos jellemzője a lakások komfortfokozata. A lakásoknak a különböző „kényelmi” eszközökkel való felszereltsége meglehetősen egyenetlen volt, és mai szemmel nézve hagyott kívánni valót maga után, de a korabeli statisztikák azt mutatják, hogy ugyan lassú, de folyamatos fejlődés volt megfigyelhető a legkevésbé elterjedt fürdőszoba esetében is.

A folyóvízzel, fürdőszobával, saját vécével ellátott lakások arányának növelése (pusztán egészségügyi okok miatt is) az egyik legégetőbb feladata lett a lakáspolitikának. A főváros természetesen minden mutatóban messze megelőzi a többi

⁶ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 40, 24. tábla

⁷ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 55. A „nem városias községekben” épült lakások adatait nem közli a kiadvány, de a többi eredmény fényében erősen valószínűsíthető, hogy az arányok itt még inkább az egyszobás lakások felé billentek.

⁸ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.

FORRÁS: Az 1949. évi népszámlálás. 4. kötet. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. KSH, Budapest, 1950. 42., 30. tábla

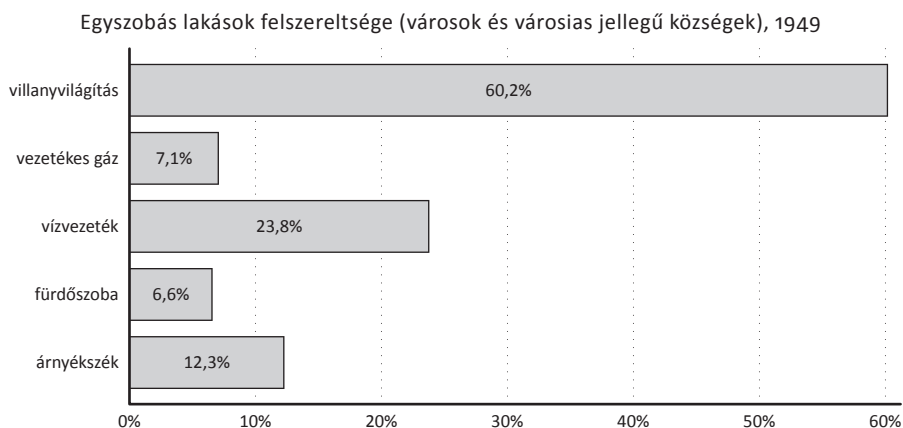
településtípust. A településkategóriák szerinti megoszlás jól mutatja az országos adatok mögött meghúzódó nagy különbségeket. Például a vezetékes árammal való ellátottság (46%) azt sugallja, hogy szinte minden második háztartásban volt áram. Ha településkategóriánként vizsgáljuk ugyanezt a jellemzőt, rögtön kiténik, hogy Budapest majdnem 90%-os lefedettsége mellett a „nem városias jellegű községekben” csak minden negyedik-ötödik lakásban volt vezetékes áram. A gáz, a fürdőszoba vagy a saját vécé esetén a különbség ennek a többszöröse volt, azaz Budapest még inkább kiemelkedik. Egyetlen esetben, a konyhas lakások arányában jobb „a falu”, mint Budapest – lakáshasználati szokások miatt a községekben nyilván fel sem merült, hogy konyha nélkül épüljön meg egy lakás.⁹

Ha a szobák száma alapján rendezzük az adatokat, az egyik alapvető (nem igazán meglepő) összefüggés: minél nagyobb a szobaszám, annál komfortosabb a lakás.¹⁰ Ebből a szempontból arányaiban a legnagyobb szakadék az egy- és kétszobás lakások között húzódik, a kétszobás és annál nagyobb lakások között a különbségek (fokozatosan) csökkennek.¹¹ Az egy- és kétszobás lakások között húzódó „komforthatár” valószínűleg egy társadalmi, jövedelmi határt is jelentett.

⁹ Az 1949. évi népszámlálás. 4. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 20.

¹⁰ A rendelkezésemre álló források ebben a szobaszám szerinti bontásban sajnos a „nem városias jellegű” községekben található lakások adatait nem közlik, de mivel valószínűsíthető, hogy azok a közművekkel még rosszabban ellátottak, a vázolt tendenciát csak tovább erősítenék.

¹¹ Az 1949. évi népszámlálás. 4. *Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 43.

FORRÁS: Az 1949. évi népszámlálás. 4. kötet. Épület- és lakástatistikai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 42., 30. tábla

A Magyarországon leginkább jellemző egyszobáslakás-típus elemzésére sajnos csak korlátozottan nyílik lehetőség, mivel a „nem városias jellegű” községekben található egyszobás lakásokról (melyek a teljes egyszobáslakás-állomány kicsivel több mint a felét jelentik) az 1949-es népszámlálás vonatkozó kötete nem közöl adatokat. Ezek komfortfokozata a városi lakásokénál valószínűsíthetően rosszabb volt, ezért hiányuk az összképet feltehetőleg pozitív irányban torzítja. Ez a hiány az országos adatokkal való összehasonlítás eredményét is kétségessé tenné, ezért csak a városias települések kategóriáján belül vetem össze az adatokat.

A városok és a városias jellegű községek egyszobás lakásai a komfort minden jellemzője tekintetében településkategóriájuk összes lakásának országos átlaga (32,9% víz, 68,6% villany, 13,9% gáz, 18,3% fürdőszoba, 23,6% árnyékszék) alatt maradtak, igazolva ezzel ezen lakások alacsony presztízst.¹² Azt, hogy a vezetékes gázzal ellátott egyszobás lakások aránya meghaladja a fürdőszobásokét, valószínűleg az adatok kényszerűen jelentkező városi jellegből fakad. Úgy tűnik, hogy a városokban a vezetékes gáz könnyebben volt elérhető, és inkább számított a (kisebb és alacsonyabb presztízstű, olcsóbb) lakások általános tartozékának, mint a fürdőszoba.

A forrásokkal kapcsolatos problémák ellenére valószínűsíthető, hogy a legtöbbször által „használt” egyszobás lakástípus közművekkel való ellátottsága és komfortossága még az országos átlagnál is jóval rosszabb volt – nem véletlen, hogy az állami lakásépítés egyik legfontosabb feladata ennek a helyzetnek a megváltoztatása lett (volna).

¹² Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakástatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 43.

A közművekkel való ellátottság mellett a lakáshelyzet egy másik fontos jellemzője az egy lakásra, szobára jutó lakók száma és ezeknek aránya. Ha az 1949-es adatokat az 1941-es népszámlálás adataival vetjük össze, a népességszám csökkenése ellenére a laksűrűség némi növekedése figyelhető meg – ennek oka valószínűleg a háború okozta károk helyrehozásának lassúsága.¹³ A 100 szobára jutó lakosok számának alakulása megfelel annak, amit az eddigi adatok alapján várhattunk. A legkedvezőbb szoba-lakó arányt Budapesten találjuk, a település-hierarchiában lefelé haladva egyre többen lakják a lakásokat. A lakásnagyság szerinti bontás sem okoz különösebb meglepetéseket: az egyszobás lakásokban a legnagyobb a laksűrűség, legyenek azok bármilyen településen, de természetesen itt is a falusi (nem városias község) egyszobás lakásokat használják a legtöbben. Érdekes viszont, hogy a komfortosság kapcsán említett határvonal itt eltolódik. A különböző településeken található lakások mutatói csak három- és annál több szobás lakások esetén közelítenek egymáshoz, addig 100 nagyságrendű különbségek 10 és 2 közé szelődülnek.¹⁴

A lakáshelyzet a Rákos-diktatúra kezdetén felemás állapotban van. A háború utáni helyreállítás többé-kevésbé befejeződött, de sem a laksűrűség, sem a lakások felszereltsége tekintetében nem sikerült egyértelműen előre lépni. Ennek lehetetlenségét jól mutatja, hogy az 1949-es lakásállománynak csak 4,1%-a épült 1945 után (alig befolyásolva az adatokat), ráadásul ezeknek nagy része „nem városias jellegű” községekben, ami feltehetően átlag alatti felszereltséget jelentett.¹⁵ Az 1950-es évek lakáspolitikája előtt álló gyakorlati feladatok: a vidéki és (fő)városi lakások, lakóházak között lévő minőségi különbség, illetve az egyszobás lakások magas arányának és azok zsúfoltságának, komfortnélküliségének csökkentése.

2. AZ ÁLLAM ÉS AZ ÉPÍTÉSZEK

Egy szakmai csoport és az állam (vagy jelen esetben az államhatalmat monopolizáló Magyar Dolgozók Pártja) viszonya minden korszakban kényes kérdés volt. Egy professzió (legalábbis a kontinentális Európában) általában egyszerre kíván autonóm lenni és szorul rá az állam támogatására, hogy céljait elérhesse. (HALMOS–SZÍVÓS 2010) Különösen így van ez az építészek esetében, akik komoly

¹³ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 12.

¹⁴ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 41.

¹⁵ Az 1949. évi népszámlálás. 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapesti Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 12, 55.

anyagi erőforrások rendelkezésre bocsátása nélkül nem képesek szakmai elképzeléseiket megvalósítani. Ez a körülmény viszont kényszerűen magával hozza a megrendelő igényeihez való alkalmazkodást. A vizsgált korszakban az egyetlen (komoly) megrendelő az állam volt, így nem volt kérdéses kire lehet/kell támaszkodni a szakmai célok megvalósítása érdekében. A következőkben az állam igényeihez való alkalmazkodás és az autonómia igénye közötti szakadék áthidalására tett lépéseket, a felhasznált eszközöket és azok történetét elemzem. A két fél közül elsősorban az építészekre koncentrálva, mivel a magyar történetírás jellegéből fakadóan róluk tudunk kevesebbet.

„Ki kell mondanom: az építészek közt – legalábbis azok közt, akik alkotnak – általában nem volt kommunista (szocialista) – és ma sincs –, aki pedig annak vallotta – vallja – magát, azt a gyanút ébresztette – és ébreszti – bennem, hogy nem is építész.” – írta Major Máté a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártjának tagja, akadémikus, egyetemi tanár, a Kádár-rendszer építészeti közéletének egyik legnagyobb hatalmú tagja 1984-ben, a Rákosi rendszerre emlékezve. (MAJOR 1984: 23) Ezeket a szavakat akár úgy is értelmezhetnénk, hogy az „alkotó” építészek kivétel nélkül a Rákosi-rendszer szellemi ellenzékét alkották. Komoly meglepetés éri a kutatót azonban, ha az 1945 utáni korszak vezető építészeinek visszaemlékezéseit a kezébe veszi.

„Ez egy nagyon érdekes folyamat, ma az emberek erre a dologra [a szocreál] sokkal pejoratívabb jelzőket akasztanak, mint amennyire ez a korszak megérdemli. Mi akkor fiatalok voltunk, elhittük – és én most öregen is azt mondom, hogy joggal hittük el –, ma is hiszem, hogy abban egy nagyon pozitív akarat volt. Azért is érzem igazságatlannak ma a felhördülést általában, az egyszerű lesöpérést, mert sokkal emberségesebb építészetet produkált, mint ami később létrejött. [...] Akkor az építészetnek a lényeges elemeit, a humánumát, az emberhez való idomodását, a legfelsőbb helyen is, mint a nemzeti kultúra egyik sajátos mezejét tekintették, a legfelsőbb pártkörökben, a legfelsőbb vezetői körökben annyira odafigyeltek, hogy annak a modernistának bélyegzett építészetnek, amit mi korábban üztünk, a megregulázására is volt gondjuk és figyelmük, ezzel bizonyították, hogy valami mást akarnak, mint ami addig volt!”¹⁶

„Rontott-e a szocreál Magyarország építészeti kultúráján, környezeti kultúráján annyit, mint az utána következő évek?

Nem rontott. Egész egyszerűen nagyon kevés dolog valósult meg. Azok pedig beleillettek a régi épületek sorába valamennyire. Amit rontott, az tulajdonképpen az ország technikai elmaradásában, az építészet technológiájának elmaradásában látszik. A következő időszakban ez a késve megérkezett, robbanásszerű modernség ez kegyetlenebb nyomokat hagyott, mint a szocreál.”¹⁷

¹⁶ Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. 1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA), 52. sz. 322–323.

¹⁷ Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 134. sz. 114.

„A szocialista realista építészet megítélése akkor [1970] divatszerűen, teljesen 100%-ig negatív volt, én viszont megállapítottam azt, hogy a szocialista realizmusnak volt két pozitív vonása. Az egyik az, hogy a Bauhaus stílusba, kopárságába belemerevedett építészeti kört, illetőleg azt a lehetőséget, hogy a modernizmus és a Bauhaus címén ne kelljen egyáltalán építészeti kompozícióval foglalkozni, azt a könnyebbséget és kiutat a szocialista realizmus periódusa lehetetlenné tette, és ráterelte az építészet minden historizáló, eklektizáló időszerűtlensége mellett arra, hogy az építészeti formálásra egyáltalán gondoljon. A másik pozitív oldala pedig a városrendezés volt. [...] A szocialista-realista városrendezés megkívánt bizonyos építészeti hangsúlyokat: térkiképzést, visszatért az utcához, a modernnek nevezett építészet helyett megkívánta azt, hogy bizonyos történelmi értékek, tér, utca, a zártság, a városban megjelenjék.”¹⁸

„Rövid életű volt a szocialista realizmus, a »szocreál«-nak nevezett korszak: alig 4 év. Mégis e korszak alkotásainak elmarasztható eklektikus jellege mellett kétségtelenül általában pozitív szerepe volt az építészet mesterségbeli tudásának – főleg művészeti vonatkozásban – elmélyítésében, a hagyományok ápolásában, a környezethez való viszonyban. Nézetem szerint ez idő tájt az építészeti társadalom jelentős része nem kényszerből, hanem meggyőződésből alkotott. [...] Ez a korszak városainkban nem hagyott olyan kedvezőtlen nyomot, mint az azt követő időszak.” (PERÉNYI 1984: 16)

Azt hiszem különösebb magyarázat nélkül is érezhető, hogy ezek a vélemények szembe mennek a korszaknak mind a mai, mind a korabeli (1980-as évek) szakmai és laikus értékelésével. Ebben a fejezetben – többek között – erre a különbségre próbálok magyarázatot adni.

A második világháború vége a magyar építészetben komoly változást hozott. A vezető tervezők személye, és így a megépült épületek stílusa is különbözik az előző időszaktól. Az 1945 után felépülő épületek modernista stílusának ugyan voltak hazai előzményei, sőt divatja (!) is a világháború előtt, és az építészeti kulcspozíciókat betöltő személyek között akadtak, akik a folyamatosságot képviselték, de a modern építészet olyan dominanciát, mint 1945 után, korábban sohasem ért el. Az építészet új irányítói, az új épületek tervezőinek zöme a Horthy-korban is népszerű építész volt, de megbízásaik többségét akkor nem az állami, hanem a privát szférából nyerték.¹⁹

A háborút közvetlenül követő újjáépítés során az állam – mint az egyetlen komoly beruházó – a legfontosabb, reprezentatív megbízásokat ezeknek a baloldali (pártkötődésüket tekintve szociáldemokrata vagy kommunista) építészeknek adta. Többségük már a háború előtt a modernista,²⁰ a Bauhaus elveit követő

¹⁸ Virágh Pál-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1986-ban. OHA 47. sz. 165–166.

¹⁹ Preisich az 1945 előtti állami megrendelésekből való kiszorulásuk okát egyértelműen zsidó származásukban látta. (PREISICH 2009)

²⁰ Csak jobb híján használom a modernista kifejezést. Egyetlen fogalmat, amely ennek a csoportnak a stílusát pontosan leírná, nem lehet találni. Építészetük alapelvei a Bauhaus, a CIAM és Le Corbusier, ▶

építészet híve volt, így nem okozott meglepetést, hogy a második világháború után kiépülő új magyar állam középületeinek stílusa is jórészt ez lett (például a MÉMOSZ-székház). A fokozatosan kialakuló, de már kezdetektől érezhető kommunista dominanciához való alkalmazkodást megkönnyítette az 1945 utáni Magyarország problémáiról és azok megoldásáról vallott elvek közössége. A modern építészetnek mindenféle hagyománnyal való radikális szakítása, az építészetten keresztül egy új társadalom megteremtésének szándéka, az emberek gondolkodásának (építészet általi) formálása alapvetően egybecsengett a kommunista párt által hirdetett elvekkel. A demokratikus elvek figyelembe nem vétele, az állami hatalom kiterjesztése ebben az olvasatban szükséges volt a problémák hatékony megoldásához. (SAÁD 1985) A kitelepítések, koncepciós perek, politikailag motivált letartóztatások iránti aggodalmak pedig a legtöbb esetben elfojtásra kerültek. (PREISICH 1984)

A modern stílushoz kötődő építészek önképéről, az ország helyzetéről alkotott véleményükről és a megoldásban általuk betölteni kívánt szerepről jó képet nyújt az 1944-ben megírt, de csak 1945 novemberében a *Tér és Formában* publikált kiáltvány.²¹ A cikket az ehhez ekkor még informális körhöz tartozó építészek közösen jegyezték, a pártpolitikai kötődések csak később éreztették hatásukat. Az ország sorsát befolyásolni kívánó igény alapja nem csak a szaktudás volt, hanem annak a hite, hogy az építészet „képes kielégíteni és kifejezni a társadalomban még tudat alatt lappangó életideálokat”. A megfogalmazott cél egyértelmű: a kiáltvány a múlt hibáitól való elhatárolódás mellett a lakásépítést, a lakáskérdés megoldását jelöli meg legfontosabb feladatként. Érdekes, hogy a későbbi évek összes ötlete – típus-terv, lakásszövetkezet, egyéni takarékoskodás, előregyártás – már itt megjelenik. Az építészet „belső” ügyei közül hármat emelnek ki deklaráció szerzői: 1. az építészképzés újjászervezésének fontosságát, a szellemi elit képzésének elválasztását a pusztá szakemberképzéstől – és ezen keresztül is az építőipari háttér korszerűsítését; 2. a lakosság építészeti igényességre nevelését, hiszen „propaganda, felvilágosítás” nélkül nem alakul ki fogadókészség az új, modern építészet iránt; 3. országos szervezet megteremtését, amely a „építés ügyét világosan tisztázott hatáskörrel és tisztán szakszempontoktól vezérelve szolgálja, politikamentesen és részrehajlás nélkül”.

Azok az építészek, akik nem baloldali kötődésűek voltak (vagyis a többség), távol tartották magukat a politikától, nem játszottak meghatározó szerepet a hivatalos építészközéletben, és megrendelő híján nem is jelenhettek meg épületeikkel

.....
 ▶ illetve az 1920–30-as évek skandináv építészetéből származtak. Az egyes elemek súlya azonban építészről építészre változott.

²¹ FISCHER J. – GRANASZTÓ PÁL – KISMARTY LECHNER JENŐ – MAJOR MÁTÉ – WELTZL JÁNOS: Az építészet háború utáni feladatai. *Tér és Forma*, 1944–45. 11. In: MAJOR–OSSKÓ 1981: 11–14.

a közönség előtt.²² Az állami megrendelések kisajátítása mellett a mintegy 20–30 fős, hatalomhoz közeli építészcsoporthoz súlyát növelte az is, hogy 1948 után a magántervezés lehetősége egyre szűkült, az építészeket nagy állami tervezőirodába kényszerítették. Ekkoriban jött létre a később is „híres” tervezőirodák jó része, például a Középterv vagy az Iparterv is.²³ Ezekben az irodákban az említett baloldali, a modern, szakmai hitvallásukban a CIAM-hoz²⁴ kötődő építészeti stílust irányadónak tekintő, egyben jórészt nagyon tehetséges építészek kaptak vezető szerepet, ami tervezési és stílusbeli monopolhelyzetüket teljessé tette.

Az állami megrendeléseket tervező-szervező építészek csoportja sem volt azonban teljesen egységes. A *Tér és Forma* folyóirat körül csoportosultak a szociáldemokrata meggyőződésűek (Fischer József vezetésével), az Új Építészeti Köre pedig (folyóiratuk az *Új Építészeti*) túlnyomórészt a kommunista szimpatizánsokat tömörítette. A már említett Kiáltványban még együtt léptek fel a megújulás érdekében, de az egységet hamar megtöri Major Máté cikke a kommunista *Új Építészeti*ben amely világossá teszi, hogy a jó, „haladó” építész nem tarthatja magát távol a politikától, és azt is, melyik párthoz kell csatlakozni: a haladó építésznek „a dolgozók társadalmának ideológiájával” kell azonosulnia.²⁵ Granasztói Pál a *Tér és Formában* megjelent (némileg szarkasztikus) válaszában még felhívja a figyelmet Major Máté szemléletének problematikus voltára, és az ideológia helyett a konkrét problémák megoldására kívánná helyezni a hangsúlyt, de Major viszontválaszából egyértelműen kitűnt, hogy igazi vitára nincs igény, valódi kompromisszumra pedig nincs lehetőség.²⁶ A diktatúra kiépülésével és az ideológiai kontroll növekedésével nemcsak a vita lehetősége, hanem a fórumok sokfélesége is csökkent, a *Tér és Forma* után egy évvel megszűnik az *Új Építészeti* is, igaz, Major Máté felelős szerkesztésével (és további három olyan szerkesztővel, akik az *Új Építészeti* szerkesztőbizottságának is tagjai voltak) rögtön utódja is lesz: az *Építés-Építészeti*. Ebben (illetve a *Szabad Népben*) jelennek meg aztán a szocialista realizmus mindenhatóságát hirdető és követelő cikkek. A fordulatot mindenki számára *A kommunista magyar építészek határozata* tette egyértelművé 1949-ben:

²² Ennek konkrét menetéről és az alkalmazott kizsároló technikákról lásd MAJOR 2001: 123–147.

²³ Az egyes tervezőirodák történetéről szóló (a kezdetektől a rendszerváltásig) egyéni hangú visszaemlékezéseket lásd SCHÉRY 2001.

²⁴ Congrès internationaux d'architecture moderne: a modern építészeti mozgalom 1928-ban, Svájcban, Siegfried Giedion és Le Corbusier kezdeményezésére alapított fóruma.

²⁵ MAJOR MÁTÉ: A magyar építészekhez! *Új Építészeti*, 1949. 1. In: MAJOR–OSSKÓ 1981: 17–18.

²⁶ GRANASZTÓI PÁL: Az építész és a dolgozók társadalma. *Tér és Forma*, 1946. 7–9. In: MAJOR–OSSKÓ 1981: 19–21; MAJOR MÁTÉ: Politika és építészeti. In: MAJOR–OSSKÓ 1981: 21–25. A politikamentes szakszerűség esélytelenségéről ebben az időben lásd SAÁD 1985.

„A kommunista építések 1949. november hó 26-i aktívája megtárgyalta az építészetünkben jelentkező erős nyugati kozmopolita behatások [sic!] veszélyeit, és a vita alapján elhatározta, hogy haladéktalanul megindítja a kíméletlen harcot az imperializmusnak az építőművészet területén s a formalizmuson, kozmopolitizmuson keresztül megnyilvánuló támadása ellen, s a szocialista, realista építőművészet hazánkban való megteremtéséért.”²⁷

Ezek után volt még ugyan halvány próbálkozás arra, hogy az új építészetet (azaz a modernista építészetet) összehangolják a sztálini elvekkel, de még ezekben a konstrukciókban is világosan leszögezték a szovjet építészet példaértékét és a Szovjetunióban kidolgozott művészeti és építészeti elvek primátusát.²⁸ A szocialista realizmus kötelező dogmává válásának folyamatát az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya által 1951. április 17-én és 24-én rendezett ún. „nagy építészeti vita” zárta le.²⁹ Az esemény mai fogalmaink szerint – ahogy évekkel később az egyik résztvevő, Perényi Imre némi önkritikával mondta – „sem nem volt vita, sem nem volt nagy, sem nem volt kizárólag építészeti” (PERÉNYI 1984: 16), inkább egy jól megrendezett színházi előadáshoz hasonlított. Arra azonban mégis alkalmat adott Révai Józsefnek, hogy Lukács György támogatásával világossá tegye az építések számára: annak, aki dolgozni, alkotni szeretne, a párt által kijelölt esztétikai kódexet kell követnie. A „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” építészet a gyakorlatban azt jelentette, hogy az építéseknek terveikben a reformkori magyar klasszicista építészet formavilágához kellett visszanyúlniuk. Ezt segítették elő a központilag szervezett tanulmányi kirándulások, a mintákat tartalmazó broszúrák és az 1952-ben megalakult Építészeti Tanács, amelynek feladata a készülő tervek szocialista realizmus felé „terelése” volt. (BONTA 2008: 259, 268–269; MOLNÁR 2004: 56–58; SIMON 1999) A szocreál történetének végjátéka 1954 decemberében, Hruscsov beszédével vette kezdetét. Hruscsov nem esztétikai vagy ideológiai, hanem gazdasági okokból vetett véget a szocreálnak: a szovjet építőipar, a hivatalos stílust követve, nem volt képes megoldani a lakáshiányt. (PRAKFAI 2008: 17) A szovjet események Magyarországra is hatással voltak, a stílusterrore itthon is megszűnt, ez azonban – az építkezések természetének megfelelően – nem jelentette az ilyen stílusú építkezések azonnali leállítását, a lassú átfutási idő miatt még a hatvanas évek elején is épültek szocreál házak (például Dunaújvárosban). Rontotta a stílusdiktatúra alóli felszabadulás hatását az is, hogy 1953-tól drasztikusan csökkentették, illetve átcsoportosították a nagyberuházásokra fordított összegeket, ez rengeteg építkezés leállítását, illetve tervezett

²⁷ A kommunista magyar építések határozata. *Építés-Építészet*, 1949. 5. Közli MAJOR–OSSKÓ 1981: 29–30.

²⁸ Vö. MAJOR MÁTÉ: *Építészetünk útja. Építés-Építészet*, 1949. 6–7. In: MAJOR–OSSKÓ 1981: 30–43, különösen 42–43.

²⁹ A „vita” anyaga több részletben, több helyen megjelent. A fontosabb beszédek és hozzászólások megtalálhatók uo. 46–95.

építkezések elhalasztását jelentette. (HONVÁRI 2006: 254–260; GERMUSKA 2004).³⁰ Lényegében csak 1959–60-tól indulhatott be nagyobb volumenű, nem szocreál stílusú állami építkezés. Tagadhatatlan, hogy az építészekkel kapcsolatos hivatalos állami politika eseménytörténete jól illik a Rákosi-rendszerről szóló általános történettudományi narratívába, és még inkább érthetatlenné teszi az interjúkban és visszaemlékezésekben megfogalmazott pozitív képet.³¹

Az építészeti elit 1949 után komoly dilemma előtt állt. Ha ki akar tartani modernista építészeti elvei mellett – elveszteti pozícióját és annak lehetőségét, hogy az újjáépítés nagy feladatában szerepet játsszon; ha viszont elfogadja ezt a szerepet, fel kell adnia szakmai identitásának egyik legfontosabb összetevőjét, a modern építészeti stílust. A sztálinista állam nem sajnálta a fáradságot, hogy meggyőzze az építészársadalmat. A kiemelt képzés, anyagi biztonság, nagy feladatok, magas presztízs ígéretével igyekezett megkönnyíteni a döntést. A továbbiakban ennek az ajánlatnak a részleteit és a rá adott válaszokat elemzem.

A műszaki felsőoktatás fejlesztése, a mérnökök számának növelése a berendezkedő kommunista diktatúra alapvető célja volt. (ROMSICS 1999: 361)³² 1949-ben Miskolcon megalakul a Nehézipari Egyetem, 1951-ben Szegeden a Közlekedési Műszaki Egyetem, Veszprém-ben a Vegyipari Egyetem, és ugyancsak 1951-től indul meg a műszaki egyetemeken az esti, illetve levelező képzés, kiváltva az Állami Műszaki Főiskolát, amely addig a munka melletti továbbtanulásra lehetőséget nyújtott. A folyamat része volt az építészképzés átalakulása is. 1952-ben alakult meg az Építő- és Építésmérnöki Karból az Építőipari Műszaki Egyetem, így először (és máig utoljára) külön egyetemet kaptak az építészek. (NÉMETH é. n.) Az építészképzésben az önállósodás és a létszámnövekedés mellett megindult a specializáció is: 1949-ben különválasztották a tervezői és kivitelezői képzést, 1951-től pedig előtérbe került a tervezőművész-képzés. (VÁMOSSY 1998) Ezzel lényegében megvalósultak a második világháború után a *Tér és Formában* megjelent kiáltvány képzésre vonatkozó tervei.

³⁰ A Rákosi-korra vonatkozóan 92–129. A beruházások csökkentéséről 1954 után különösen 144–147. Ez a kortársak előtt is teljesen világos volt: *Farkasdy Zoltán-interjú*. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 227.

³¹ Úgy vélem, az általánosan represszív légkör ténye és a korszak pozitív emléke közötti ellentét az építészhivatás/szakma belső dinamikájával, valamint a korabeli társadalommal és hatalommal kialakuló kölcsönhatással, azaz az építészek professzionalizációs szintjének változásával magyarázható. A következőkben ezért forrásaimat a *hivatáshoz szükséges speciális tudás, a szakmai autonómia és gazdasági-társadalmi pozíció* (professzionalizációs elméletekből kölcsönzött) fogalmait felhasználva elemzem. A professzionalizáció elméletéről, annak történettudományi használhatóságáról lásd KELLER 2008: 264–270; 2009.

³² Az 1937–38-as 1052-höz képest 1950–51-ben már 7134 nappali tagozatos mérnökhallgató volt, a létszámuk az 1953–54-es tanévben érte el a maximumot (12 861), de még 1956-ban is 11 000 fölött volt a számuk. Külön az építészhallgatókra adatokat nem találtam. Vö. *Statistikai évkönyv 1949–1955*. KSH, Budapest, 1957. 332.

A magántervezés lehetősége megszüntetésének és – ezzel párhuzamosan – az állami tervezőintézetek létrehozásának elsődleges célja az állami ellenőrzés kiterjesztése volt. Hozadéka, hogy – a nyugat-európai, észak-amerikai és a két világháború közötti magyarországi trendbe illeszkedve – modernizálta és szakszerűbbé tette az építési munkavégzést. A tervezőintézetekben alkalmazott műteremrendszerben egy-egy idősebb építész vezetésével csapatok dolgoztak az állami megrendeléseken. Ez a munkát megkönnyítő környezettel együtt (rajzoló, szerkesztők, könyvtár és a társtervezőkkel való konzultáció folyamatos lehetősége) teret adott az intenzív szakmai kommunikációnak – és a szakmai fejlődésnek. Az új rendszer pozitív hatására a korszak fiatal építészei újra és újra felhívják a figyelmet a velük készült interjúkban és visszaemlékezéseikben. Az inspiráló környezetet (az emlékek szerint) nem a szocreál kötelezővé tétele, hanem a fokozódó bürokrácia fojtotta meg az ötvenes évek közepén-végén.³³

További szakmai fejlődésre nyújtott lehetőséget az 1953-ban kifejezetten elitképző intézményként létrehozott Mesteriskola. Az iskola kétéves ciklusokból épült fel, és alapelve szerint egy-egy ciklusban néhány éves tapasztalattal rendelkező, kiemelkedően tehetséges építészek dolgozhattak együtt a kor elismert építészeivel, az ő műtermekben. Emellett a hallgatók előadásokon, szakmai vitákon vettek részt. A Mesteriskola első ciklusainak résztvevői később valóban elismert építészek lettek: ők határozták meg a hatvanas–hetvenes évek építészetét.³⁴

Egy hivatás gyakorlóinak közérzetét azonban – a képzés és a szakmai diskurzus lehetőségei és keretei mellett – a gazdasági és társadalmi pozíció, presztízs is befolyásolja. Közvetlenül a második világháború után az építészek helyzete nem volt könnyű. Bár az ország nagy része romokban hevert, tőke és megbízó híján alig voltak megbízások, ráadásul a kezdeti helyreállító munkák inkább építőmesteri (kivitelezői), mintsem építési (tervezői) szaktudást igényeltek. Ebben a helyzetben sem a két világháború között kiterjedt klientúrával rendelkező, divatos építészek, sem az új rendszerhez közel álló szakemberek nem tudták korábbi életszínvonalukat fenntartani.³⁵ Az ínséges körülmények között (különösen a társelművészetekkel összehasonlítva) az 1948-tól létrejövő tervezőintézetek alacsony szintű, de rendszeres jövedelmet biztosítottak a korabeli építészársadalom többségének, és ezzel, illetve a már említett műteremrendszerrel lehetőséget adtak az alkotómunkára is. (PERÉNYI 1984: 16) Mivel a berendezkedő kommunista rendszer számára a művészet általában, de az építészet különösen a politikai kommunikáció eszköze volt

³³ Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 99–102.; Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 134. sz. 90–93. és 103–106.; GÁDOROS 1984: 17–19.

³⁴ Szendrői Jenő-interjú. (1977) In: OSSKÓ 2007: 23. Szendrői Jenő a kezdetektől fogva a Mesteriskola egyik vezető építésze volt. (VÁMOSSY 1998)

³⁵ Fischer József-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1986–87 között. OHA 42. sz.

(SZALAI 1995: 11), azaz a hatalom az új épületekben lehetőséget látott ideológiája kifejezésére is, komoly, nagyszabású feladatokkal bízta meg építészeit. Ekkor épült a Honvédelmi Minisztérium a Honvéd utcában, épültek az új egyetemek, egyetemi épületek (Veszprém, Miskolc, Budapest) az Inotai Erőmű, de a Népstadion is.³⁶ Ilyen nagy számú és ilyen volumenű megbízások a korábbi évtizedekben elképzelhetetlenek voltak, és könnyen belátható, hogy jelentősen megnövelték az építészeti és az építészek társadalmi rangját, megbecsültségét. A diktatúrában az állami elismerést – ha a társadalmi megbecsültséget nem is egyértelműen – jól mutatják a kitüntetések. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 1953-ban alapította meg az Ybl-díjat, speciálisan az építészeti tevékenységet elismerésére. 1964-ig évente hat első és hat második fokozatú díjat osztottak ki.³⁷ 1948 és 1956 között 18 alkalommal kapta meg építész a kor egyik legrangosabb kulturális elismerését, a Kossuth-díjat is. Az építészzakma presztízst tovább növelte, hogy – a kor szokásaival ellentétben – lehetőség nyílt arra, hogy az egyes tervek ne az építészeti irodák, vállalatok, hanem az építészek neve alatt lássanak napvilágot. (GÁDOROS 1984: 18)³⁸ 1951-ben a szocreál ideológiának megfelelő reprezentatív helyszínen, a klasszicista Nemzeti Múzeumban alakult meg a Magyar Építőművészek Szövetsége: ez is az állam elismerését jelképezte, és azt jelezte, hogy az építészet a művészet és a nemzeti kultúra egyik legfontosabb ága. (GÁDOROS 1984: 18)³⁹ Vitán felül áll, hogy ezek a körülmények kivételezett anyagi helyzetet és komoly presztízst biztosítottak az építészek számára.

Láttuk eddig az ideológiai kontroll, a képzés és a társadalmi és gazdasági helyzet alakulását. A kötelezően előírt stílus mellett (vagy egyes olvasatokban annak kompenzálására, GÁDOROS 1984: 18) az állam komoly anyagi (gazdasági), társadalmi lehetőségeket biztosított az építészek számára. Ez valamilyen mértékben nyilván kompenzálta az előírt stílus okozta szakmai egyoldalúságot. Érdeemes azonban megvizsgálni, milyen lehetőségei voltak az egyéneknek arra, hogy kitérjen az állami-politikai kontroll elől. A következőkben tehát arra keresem a választ, milyen erős volt és meddig terjedt az építészek *szakmai autonómiája* a Rákosi-diktatúra éveiben.⁴⁰ Ennek vizsgálatában jobbra csak a visszaemlékezések

³⁶ Ezekről és más korabeli épületekről, további szakirodalmi hivatkozásokkal lásd BONTA 2008; PRAKFAI 2006.

³⁷ Az Ybl-díjról lásd SCHÉRY 1995.

³⁸ Az ezzel ellentétes helyi gyakorlatról lásd *Virágh Pál-interjú*. Készítette Szabóné Dér Ilona 1986-ban. OHA 47. sz. 119–121.

³⁹ *Farkasdy Zoltán-interjú*. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 323.; *Jánossy György-interjú*. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 134. sz. 144–145.

⁴⁰ Molnár Péter egyenesen azt írja, hogy a kor művészettörténetét csak e „törvényszerű ellenállásoknak, autonómiának” a történetén keresztül lehet megírni. (MOLNÁR 1996: 58–60)

nyújtanak lehetőséget. Ezekhez fordultam tehát segítségül, élvezve ennek a megoldásnak minden előnyét – vállalva hátrányait is.⁴¹

Ahogy láhattuk, a korszakot leíró munkák szerint a Rákosi-diktatúra egyik ismertetőjegye éppen az volt, hogy az önálló, autonóm alkotás lehetőségeit behatárolta. A művészeknek (ahová ekkoriban az építészeket is sorolták) előírták, milyen témákról, milyen formában nyilvánuljanak meg. Az építészetben a reformkor klasszicista formavilága vált előírássá, betartatását több intézmény és akció is feladatául kapta. Hogyan lehetett ilyen légkörben mégis hiteles értelmiségiként létezni? Van, aki szerint sehogy, és éppen ezért ki is vonult a magyar építészetből, illetve csak kivitelezői feladatokat vállalt.⁴² A szocreál elől menedéket nyújtott a szigorú ideológiai követelményeknek legkevésbé kitett, nagyrészt ipari épületeket tervező Iparterv. Még az ötvenes évek legszigorúbb időszakában sem várták el, hogy az ipari létesítmények külső megjelenésében a klasszicizmus jellemző stílusjegyei meghatározó szerepet kapjanak. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy a forma (klasszicizmus) és a tartalom (szocialista) közül az első még viszonylag jól definiálható volt, a szocialista tartalom viszont (mivel az ideológusok illusztrációként nagyrészt szépirodalmi példákat hoztak) tág teret hagyott az építészek számára. Különösen az ipari építészetben, ahol a tartalom helyébe különösebb nehézség nélkül léphetett a funkció, és minél hangsúlyosabb volt a funkció, annál inkább el lehetett térni a formai követelményektől. Nem csoda, hogy az Iparterv a korban mellőzött, a szocreál stílusban tervezni nem akaró építészek aziluma volt. Talán nem véletlen, hogy az iroda építészeti orientálódtak leginkább a kor nyugat-európai építésze felé, illetve hogy a magyar tervezőintézetek közül az Iparterv tett szert nemzetközi hírnévre, és nyerte el 1961-ben (helyszíni nagyelemes vasbeton-előregyártás fejlesztéséért) a háború utáni magyar építészet első nemzetközi díját, a Perret-díjat.⁴³

⁴¹ Az egyik forráscsoportot az 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára készített építészi interjúk alkotják. A feldolgozott interjúk 1982 és 1988 között, tehát még a rendszerváltozás előtt születtek (az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság anyagi támogatásával). A másik forráscsoport: a *Magyar Építőművészet* 1984. 3-as számában, felkérésre megírt rövid visszaemlékezések; a *Magyar Építőművészet* 1988. 3-as számában megjelent Jánossy György-interjú (értelemszerűen szintén a rendszerváltás előtről), az Osskó Judit *Unokáink is látni fogják* című kötetében megjelent építészi interjúk (ezek többsége szintén a rendszerváltozás előtt készült), illetve Molnár Péter a korszakkal foglalkozó (életrajzi ihletettségű) tanulmányai. Közös a nagyon különböző terjedelmű szövegekben, hogy a korabeli szerkesztők, interjúkészítők a szocialista Magyarország egy-egy korszakának meghatározó építészeit igyekeztek megszólaltatni. A keletkezési körülmények további közös vonása, hogy visszaemlékezők, interjúalanyok szakmai környezetben (és többé-kevésbé a szakmai közönség számára) mondták el emlékeiket (Osskó 2007).

⁴² Fischer József-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1986–87 között. OHA 42. sz. 310. és FISCHER 1984: 21; PREISICH 1984: 11; Rácz György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 135. sz. 138–139.

⁴³ Szendrői Jenő-interjú (1977) In: OSSKÓ 2007: 19–21, 23; VÁMOSSY 1998; Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 165.

Azok számára, akik nem tudtak, vagy nem akartak az Ipartervben dolgozni, menekvést jelentett a részben már említett igényes szakmai légkör. Nyugati szellemi impulzusok híján a szakmai élet ugyan befelé fordult, de éppen ez az „egymásnak tervezés” tette lehetővé egy szakmán belüli, a hivatalostól eltérő mérce („etika”) kialakulását. Ez a mérce időnként az MÉSZ vitáin is hangot kapott, komoly kritikával illetve a hivatalos szakmai álláspontot, támaszt nyújtott és kiindulási alapot adott a szocreált *megkerülni* igyekvő technikáknak, és pótolta a hivatalos elismerést. (MOLNÁR 2004: 58)⁴⁴

A klasszicizmus fogalmának kitágítása volt az egyik módja annak, hogy mind az állami igényeknek, mind a saját és a szakmai közeg belső mércéjének megfeleljen az építész. A reformkori magyar klasszicizmus helyett főleg a háború alatt Észak-Európába került végzős építészhallgatók vették alapul az északi népek (főként a svédek) 1920–30-as évekbeli klasszicizmusát. (MOLNÁR 2004: 61; JÁNOSSY–LENTE 1988: 18)⁴⁵ Az ilyen stílusban tervezett épületek úgy feleltek meg a kormányzat elvárásainak, hogy közben az építész szakmai igényessége sem szenvedett csorbát. (Ilyen volt például Rimanóczy Gyula és Kleineisel János által tervezett műegyetemi R-épület.)

A szigorú követelmények megkerülésének másik módja inkább tervezéstechnikai jellegű volt. Az Építészeti Tanács, amelynek minden tervet be kellett mutatni, jobbára csak a homlokzati rajzokat tekintette meg. Ennek köszönhetően nőtt meg az építészeti grafika szerepe: egy-egy árnyékkal vagy a perspektíva megtévesztő ábrázolásával meg lehetett erősíteni, fel lehetett nagyítani egy épület klasszicista jellegét. Hasonló irányba mutattak a tervek és a részletrajzok közötti különbségek. A benyújtott terveken még hangsúlyos „szocialista realista” motívumok a terv engedélyezése után, a kivitelezés alapjául szolgáló részletrajzokban már eltűntek, vagy jóval kisebb szerepet kaptak. Ezekkel a technikákkal az építészek a komoly állami ellenőrző apparátus ébersége ellenére képesek voltak saját esztétikai-szakmai normáiknak megfelelni.⁴⁶

Egy szakmának azonban nemcsak az állammal, hanem a társadalom más érdekcsoportjaival szemben is képesnek kell lennie arra, hogy akarátát keresztülvigye, normáit megjelenítse. Napjaink építészeti diskurzusából is ismerős, hogy az építész-tervezőnek a megrendelő mellett a kivitelezővel szemben is helyt kell állnia. A szakmának a megrendelővel (az állammal) szembeni helyzetét,

⁴⁴ Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 134. sz. 136.; Jánossy–Lente 1988: 19; Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 211–212. Borvendég Béla-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1982–83 között. OHA 38. sz. 52–53.

⁴⁵ A svéd építészet magyarországi hatásáról és formanyelvének használatáról lásd például LAMPEL 2003. A skandináv klasszicizmusról FRAMPTON 2002: 254–267.

⁴⁶ Az ellenállási technikákról MOLNÁR 2004: 61; Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1988-ban. OHA 134. sz. 129–130.

az alkalmazott technikákat már érintettem. A korabeli beszámolók alapján úgy tűnik, éppen a kitüntetett állami figyelem (valamint az épületek és rajtuk keresztül az építészet diktatúra számára kiemelkedő fontossága), illetve az építőipar kézművesipari jellege hozta az ötvenes években olyan helyzetbe az építészetet, hogy az ipari-technológiai és gazdasági szempontok alárendelődtek az építés elképzelésének. Ennek szervezeti megtestesülését az Építészeti Tanács és Országos Építészeti Hivatal jelentette, amely amellett, hogy a szocialista realizmus alkalmazása felett örködött, az építési érdekeket és az építészeti elveket képviselte a kivitelezőkkel szemben. A két hivatal ráadásul nem az Építésügyi Minisztérium, hanem közvetlenül a Minisztertanács felügyelete alá tartozott. (PERÉNYI 1984: 16; GÁDOROS 1984: 18; MAJOR 2001: 252–253)

Miért tűnik tehát a Rákosi-diktatúra Magyarország számára kevésbé örömteli korszaka az építészek emlékezetében pozitívnak? Nyilván szerepet játszott ebben a kognitív disszonancia, azaz hogy a diktatúra felépítésében és működtetésében részt vevő építészek – erkölcsi integritásuk megtartása, megerősítése érdekében – úgy érezték, a korszakot vonzó színekben kell lefesteniük. Egészen biztosan szerepet játszott (és játszik máig) ez is a korszak megítélésében, de esetünkben mégsem nyújt teljes magyarázatot. A Kádár-korszakban (amikor ezek a visszaemlékezések születtek) dicsérni ugyan nem volt divat a Rákosi-rendszert, de a benne betöltött vezető funkciók korántsem jelentettek olyan stigmát, amelyet szégyellni vagy magyarázni kellett volna, a korszak előnyeinek hangoztatása azonban bizonyos mértékig deviáns magatartásnak számított. Másrészt a visszaemlékezők jó része, ha párttag volt is, nem töltött be vezető pozíciót (kivételek persze vannak), „csak” sokat foglalkoztatott építésznek számított. Felmerülhet az is, hogy a megszólalók karrierje a Rákosi-korban érte el csúcspontját, ezért tekintenek nosztalgiával erre az időszakra, bár ez is nehezen igazolható, hiszen többségük 1960-as évtizedben és utána is komoly épületekkel, könyvekkel jelentkezett, egyetemi tanár volt, és díjakkal ismerték el a munkáját. Végezetül: nyilvánvaló, hogy az ötvenes években pályakezdő és lehetőségeket kapó generáció némi nosztalgiával tekint vissza erre az időszakra.

Elismerve a fenti érvek erejét, úgy gondolom, együttesen sem magyarázzák meg e generáció viszonyát az ötvenes évekhez. A bennük élő pozitív kép sokkal inkább magyarázható az építészszakma *professzionalizációjának* alakulásával. Az építészet jelentősége a háború előttihez képest – a diktatúrák természetének megfelelően – megnőtt. Az addig nagyrészt csupán funkciójuk és esztétikumuk alapján megítélt épületek szimbolikus jelentést nyertek, az új hatalmat kellett reprezentálniuk. A kiemelt állami figyelem komoly hátrányokkal és megkötésekkel járt, egyben azonban „megemelte” az építészet „társadalmi” jelentőségét, és vita nélkül a művészetek közé sorolta a tevékenységet. Ezzel együtt nőtt az építészet presztízse, javult az építészek anyagi helyzete, és – ahogy láthattuk – még

az építőiparral szembeni érdekérvényesítő képességük is. A képzés intézményrendszere kidolgozottabb lett, és a képzésben részt vevők száma is megnőtt. Az is kiderült, hogy a kötelezően előírt stílus mellett a szakmai autonómia bizonyos mértékét sikerül megőrizni. Ezek a tényezők együtt azt jelentik, hogy az ötvenes években az építészszakma professzionalizációja összességében *felgyorsult, helyzete kedvezőbb lett*. Azok számára pedig, akik átérték, ez érthető módon pozitív változást jelentett.

Különösen kedvezőnek tűnhetett ez a helyzet a Kádár-rendszerből visszatekintve, ahol az állam és az építészek között kötött korábbi „szerződés” több eleme módosításra került. Nem volt már hivatalosan előírt építészeti stílus, megszűnt az Építészeti Tanáccsal és az Országos Építésügyi Hivatallal együtt. Az országos állami felügyelet megszüntetése azonban nemcsak a nagyobb tervezési szabadságot hozta magával, egyben azt is jelentette (miként ez néhány éven belül kiderült), hogy az állam számára az építészet már nem az egyik legfontosabb kifejezési forma, nem ezen keresztül kívánja ideológiáját és saját magát a társadalom számára megjeleníteni. Éppen az önreprezentáció kevésbé offenzív volta lett a Kádár-rendszer konszolidációjának egyik alapja. Az építészek képzésének keretei és annak tartalma is átalakult, az ötvenes évekbeli tervezésorientáltságot a hatvanas években felváltotta az ipar igényeit kiszolgáló építész-mérnök-képzés. Ez és az egyre növekvő keretszámok a képzés színvonalának csökkenését hozták magukkal.⁴⁷ A képzést korábban kiegészítő és nagyon sikeres Mesteriskolát 1960-ban megszüntették, az elitképzés vádját hozva fel ellene.⁴⁸

Az építészet szerepének és helyének állami leértékelődését jól mutatja, hogy amikor 1963-tól a Kossuth-díjat már csak kulturális és művészi tevékenységért adományozták, a korábban sokszorosan díjazott építészek kiestek a jelölhetők köréből (mivel az építészet az új állami felfogás szerint nem művészi és kulturális, hanem ipari tevékenység). Jelentőségük további csökkenését jelképezi, hogy a csak az építészek számára alapított Ybl-díjat már nem a Minisztertanács, hanem mindig az illetékes minisztérium adományozza, és az aktuális miniszter adja át. (MAJOR 2001: 252)⁴⁹

⁴⁷ A KSH az 1961–62-es tanévtől publikálja a nappali tagozatos hallgatói létszámokat karonkénti bontásban. Az adatok tanúsága szerint a hetvenes évek közepéig a hallgatói létszám a Műszaki Egyetem Építész-mérnöki Karán több mint 30 százalékkal nő, utána némileg csökken, de még 1990–91-ben is több mint 20%-kal haladta meg a hatvanas évek eleji létszámot. Vö. a vonatkozó statisztikai évkönyvek, különösen *Statisztikai Évkönyv 1961*, KSH, Budapest, 1962. 319.; *Statisztikai Évkönyv 1975*, KSH, Budapest, 1976. 398.; *Statisztikai Évkönyv 1990*, KSH, Budapest 1991. 269. NÉMETH É. N.; VÁMOSSY 1998; Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz. 325.

⁴⁸ Janáky István-interjú. Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben. OHA 811. sz. 5.; VÁMOSSY 1998.

⁴⁹ Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona 1983–87 között. OHA 52. sz.

A gazdaságosság előtérbe kerülésével megváltozott az ipar és az építészet (építőművészet) közötti kapcsolat is. Az ipar feladata korábban (elméletileg) az építész által megálmodott, a szocialista államot reprezentáló terv megvalósítása volt, (legkésőbb) 1950-es évek végén viszont az építőipar technológiai és gazdasági keretei, előirányzatai lettek meghatározók. (MAJOR 1981: 383)⁵⁰

Az építészet és az építések a fent vázolt korlátokkal, megalkuvásokkal együtt fontos szerepet töltöttek be az 1950-es években. Láthattuk, hogy a szakmai autonómia részleges (!) megőrzése sem volt példa nélküli, bár az ellenállás sokszor csak jelképes lehetett. Ennek ellenére a hatalmas építkezések, nagy feladatok lehetővé tették, hogy az építések egy olyan nagy terv részeseinek érezhessék magukat, amiért érdemes kompromisszumot vállalni. Az állam is elégedett lehetett, hiszen a tervezőirodák és a különböző szakmai ellenőrző szervezetek révén felügyeletet gyakorolhatott az építészet egésze felett úgy, hogy közben az építésztaársadalom túlnyomó többsége, elfogadva a feltételeket és betartva az előírásokat, tovább dolgozott.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a bemutatott szereplők milyen válaszokat dolgoztak ki a lakáshelyzet problémáira.

⁵⁰ Vö. Finta József válasza az 1977-es körkérdésre (Melyek a mai magyar építészet legfőbb gondjai?). In: MAJOR–OSSKÓ 1981: 467.

III. A LAKÁSKÉRDÉS MEGOLDÁSÁNAK KÍSÉRLETEI

AZ INDOKOLT LAKÁSSZÜKSÉGLET

1. ALAPHANGULAT

Az 1950-es évtizedben az állam gazdaságpolitikája és a gazdaság irányításának módja lényegében azonos maradt. Hiába szerepelt az első ötéves terv elvi céljai között az életszínvonal emelése és a lakásvizonyok javítása, már a források tervezett elosztása is világossá tette, hogy ez a terület a nagy egészet tekintve igencsak háttérbe szorul.¹ A jelszó, „agrár-ipari országból ipari-agrár országgá” formálni hazánkat a gyakorlatban azt jelentette, hogy az állami erőforrások nagy része az iparra, azon belül is a nehéz- és hadiiparra koncentrált. Az egyoldalúságot növelte, hogy a koreai konfliktus hatására, szovjet utasításra a hadiipart és a hadsereget még az előirányoztnál is gyorsabban kellett fejleszteni.² A politikai hatalom legitimációjának meggyengülése és a katasztrofális gazdasági helyzet ugyan két alkalommal is, 1953-ban és 1956-ban is felszínre hozta a változtatás igényét, de a szándék, illetve a megtett lépések mindkét esetben rövid életűnek és ezzel együtt felszínesnek bizonyultak.

1953-ban ugyan a beruházások 14%-át átmenetileg vagy véglegesen leállították, és növelték a közvetlenül a lakossági fogyasztásra szánt összegeket. Azonban az átállás rengeteg nehézséget és nem várt költségeket hozott magával. Az új célokat mind a gazdaság irányítói, mind a termelő üzemek nehezen tudták a gyakorlatba átültetni. Ráadásul az új gazdaságpolitika nem hozta meg a várt eredményeket: a mezőgazdaság tervezettnél lassúbb növekedése – mivel a mezőgazdasági termékek voltak a nyugati tőkés országokba irányuló export fő összetevői – komoly problémát okozott az ország külkereskedelmi mérlegében, és nehezítette az ország hiteleinek visszafizetését is. (HONVÁRI 2006: 292) A szerkezetváltás rövid távú kudarcának és a nemzetközi politikai helyzet megváltozásának volt köszönhető, hogy 1955-ben (azaz kevesebb mint két év után) lényegében újra az 1953 előtti

¹ 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves tervéről. Bevezetés, 2., 22. és 41. §.

² A nehéziparra az összes ipari beruházás 93–94%-a jutott 1951–1953-ban. Vö. GERMUSKA 2012: 50–52.

gazdaságpolitikai elvek érvényesültek: a nehéz- és a hadiipar fejlesztése kiemelt fontosságú lett. (RAINER M. 1996; HONVÁRI 2006: 295)

A másik közkeletű fordulópont az 1956-os forradalom után a kádári vezetés legitimációjának megteremtése érdekében szintén kénytelen volt életszínvonal-növelő intézkedéseket hozni. Ezek azonban főként a szocialista országok áruhitelének köszönhetően voltak finanszírozhatók. Ez a kétségbeejtő gazdasági helyzet, illetve a Rákosi-rendszerrel való (retorikai) szembefordulás vezetett a gazdasági reformok lehetőségeit feltérképező vita kialakulásához. 1957 elején a nem kommunista közgazdászokból (is) álló Közgazdasági Bizottság feladata volt a hosszú és rövid távú „kormányprogram” részletes kidolgozása. Az új koncepció is a tervgazdaság talaján állt, de a közvetlen utasítás helyett/mellett inkább a közvetett szabályozók útján javasolta irányítani a gazdaságot. A politikai helyzet (nem várt) gyors konszolidációja azonban nem kedvezett a reformoknak – 1957 végétől csekély korrekcióval a sztálinista gazdaságpolitikai gyakorlat folytatódott, reformokról 1964–65-ig nem igazán esett szó. (HONVÁRI 2006: 332–340) A korrekció egyetlen eredménye, hogy a célok az ötvenes évek végén szerényebbek lettek, és az életszínvonal emelését célzó tervek törvényi megerősítést is nyertek.³

Ezek a gazdaságpolitikai keretek határozták meg az építőipar helyzetét is. Az erőltetett iparosításnak köszönhetően az építőiparban foglalkoztatott munkások száma 1949 és 1953 között a kétszeresére növekedett, majd a beruházások leállítással párhuzamosan csökkent és még 1959-ben sem érte el az 1953-as csúcspontot. A fizetések az egész korszakban folyamatosan nőttek. A legnagyobb ugrás az építőipari munkások keresetében – nem meglepő módon – 1956 után következett be.⁴ Az építőipar problémái részben egybevágták az ipar általános problémáival. Egy 1949-es minisztertanácsi határozat az építőipar tekintetében a legfőbb gondnak a drágaságot, a termelés magas önköltségét látta. Ennek okai az „önelemzés” szerint a következők: a tervezés hiánya, illetve elégtelen volta, a szakszerűtlenség, rossz munkaszervezés, munkaerőhiány, rossz munkafegyelem, és a drága építőanyagok.⁵ Nem csak az volt a gond, hogy gyakran előfordult, hogy épületeket terv és költségvetés nélkül kezdtek el építeni, hanem hogy a tervezéskor a gazdaságosság nem szerepelt a lényeges, meghatározó szempontok között. A tervezés hiányosságait tovább súlyosbította a rossz munkaszervezés, a munkaerő rossz kihasználtsága és paradox módon az ezzel együtt fellépő munkaerőhiány. Az egész szituációt némileg tragikomikusan keretezi a bürokrácia egyre növekvő létszáma, mely már a „termelő munkát” gátolta. A megoldást 1949-ben a központosítás (és ezen keresztül a bürokrácia) csökkentésében, a tervezés és a munkaszervezés minőségének és

³ 1958. évi II. törvény az 1958–1960. évi hároméves népgazdaság fejlesztési terv irányelveiről. 4., 12. és 30. §.

⁴ *Statisztikai Évkönyv 1959*. KSH, Budapest, 1960. 125.

⁵ 340/1949. (VII. 17.) MT határozat az építőiparról.

a munkakörülmények javításában, a teljesítménybérezés kiterjesztésében, a munkafolyamatok fokozott gépesítésében, a képzés erősítésében és a női munkaerő fokozottabb kihasználásában vélték megtalálni.⁶ A helyzet bonyolultságát és az állami irányítás tehetetlenségét jól mutatja, hogy másfél évvel később hasonló diagnózist felállítva hasonló terápiát javasolt, kiegészítve az egyéni felelősség előtérbe helyezésének igényével és a szovjet minták átvételébe vetett reménnyel.⁷

Az 1953-ban, amikor a lakásépítésre kicsivel több figyelem került, ebből a speciális perspektívából is ugyanezekre a problémákra derült fény. A már ismertetett gondok (anyag- és munkaerőhiány, lakótelepekkel összefüggő szociális és kulturális beruházások elmaradása) okaként a szervezetlenség, egészen pontosan a város- és községgazdálkodás felügyeletének széttagoaltsága jelent meg. Ennek köszönhető, hogy először a Könnyűipari Minisztérium irányítása alatt fogták össze ezeket a feladatokat, majd a Politikai Bizottság 1954 elején elfogadta a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium megszervezését célzó javaslatot.⁸

A felsorolt problémák egyik legfontosabbika, a szakszerűtlenség kettős módon, egyéni és általános szervezeti szinten jelent meg. Hiány volt szakképzett, hozzáértő munkásokban, másrészt az építőipari beruházások tervezése és szervezése rengeteg kívánni valót hagyott maga után. A számviteli helyzet az építőiparban volt a legrosszabb a gondatlanságnak, az előzetes költségtervek hiányának és a túlzott bürokráciának köszönhetően. A legfőbb gond az volt, hogy az Országos Tervhivatal az építőipari terveknek (és a beruházási terveknek általában is) csak az összegét szabta meg, és ezt kérte számon. Az adott iparág/vállalat teljesítményét csak a beruházási összeg elköltésével mérték, ezért a takarékoskodás és a racionális tervezés nem állt érdekében egyetlen beruházónak sem – hiszen ha egy adott építkezés olcsóbb, akkor nem teljesítette a tervet, és a „hiányt” további építkezésekkel, további aktivitással kellett pótolni. Ráadásul a tervezők és a kivitelezők akkor kaptak prémiumot, ha tervet *forintban* teljesítették, azaz elköltötték az előirányzott összeget, így ez is a beruházási költségek növelésére ösztönözte őket.⁹

További probléma volt az elszámolások, nyilvántartások hiánya és bonyolult volta. Például a legtöbb építőipari vállalatnál nem volt anyagnyilvántartás, csak évente volt leltár, bizonylat nélkül lehetett bizonyos építőanyagokat „vételezni”.

⁶ A Munka Törvénykönyvének változásai is egy sajátos kettős játékot mutatnak: egyszerre szigorodnak például a munkahelyváltás lehetőségei és igyekeznek (legalábbis az előírások szintjén) javítani a munkakörülményeket.

⁷ 2022/1950. (XII. 31.) MT határozat a takarékososságról.

⁸ MOL M-KS, 276. f. 53. cs. 140. ö.e. Az Építésügyi és a Könnyűipari Minisztérium jelentése a lakásépítkezések és tatarozási munkák állásáról, 1953. szeptember 29.; MOL M-KS 276. f. 53. cs. 136. ö.e. MDP PB határozat a város és községgazdálkodás munkájának megjavítására. 1953. október 8.; MOL M-KS 276. f. 53. cs. 156. ö.e. Javaslat a Város- és Községgazdálkodás Minisztériumának megszervezésére, 1954. január 9.

⁹ *Néhány alapvető hiányosság a beruházások és az építőipar területén.* KSH, Budapest, 1953. 1–2, 43, 62.

Így a felhasznált építőanyag mennyiségét gyakran csak becslések alapján tudták megmondani, illetve ha az évenkénti elvégzett leltár eredménye nem volt megfelelő/előnyös a vállalat számára, fiktív tételekkel egészítették ki azt. Ez egyszerre tette lehetővé a hiányok eltüntetését és a nyereség összegének módosítását.¹⁰ Hasonló volt a helyzet a termelékenység fokozásának céljából egyre inkább előtérbe kerülő teljesítménybérezéssel. Mivel – az előírások ellenére – nem határozták meg pontosan (sokszor pontos tervek híján), hogy melyik munkafolyamat mennyi munkaórát igényel, a teljesítmények elszámolása legtöbbször szintén becslések alapján történt. Ezeknek a becsléseknek a jogossága és pontossága, éppen a tervlembontások hiánya miatt, teljesen ellenőrizhetetlen volt, illetve a rendszer lehetőséget adott el nem végzett munkák igazolására is. Nem véletlen, hogy a prémiumok elszámolásánál is rendre komoly hibákra, jogtalanságokra derült fény.¹¹ A rezsizsámolás bonyolult rendszere sem könnyítette meg a racionális gazdálkodást.¹² Ezek az általános problémák az új lakások építésére is hatással voltak. Jól mutatja a helyzetet, hogy például 1953 augusztusáig az 1953-as lakásépítési terv 33,4%-át teljesítette az állami építőipar, illetve hogy a tervek összehangolatlansága miatt, a minisztertanácsi határozat ellenére a meglévő lakásállomány tatarozására nem jutott kapacitás.¹³ De nem csak az előírányzott erőforrás pazarló, szakszerűtlen felhasználásával volt baj, hanem a megépült lakások minőségével is. Ezen túlmenően gyakran hiányoztak a felépülő lakások mellől a kiszolgáló egységek (bölcsőde, sportpálya), vagy problémák voltak a fűtéssel, szennyvízelvezetéssel.¹⁴ A problémák és hiányok rendszerszerűségét mutatja, hogy ezek a kérdések szinte évente előkerültek, és a korszak egészében jelen voltak.¹⁵

Fontos látni, hogy a nagy állami beruházásoknak köszönhetően az építőiparnak komoly súlya volt a szocialista gazdaságon belül, de ez a kiemelt szerep nem járt együtt magasabb minőséggel és szakszerűséggel. A lakásépítés, ahogy azt a később ismertetendő statisztikai adatok szépen mutatják, a teljes gazdaságpolitikán belül mostohagyerek volt. Egy rosszul működő iparágon belül kapott az átlagosnál kevesebb figyelmet, és ez óhatatlanul hatott a megépülő lakások minőségére is.

A továbbiakban a konkrét lakáspolitikai lépéseket veszem szemügyre, egyrészt arra koncentrálva, hogy a meglévő lakásállomány használatát hogyan próbálta ellenőrizni és kihasználtságát javítani a kormányzat, másrészt azt vizsgálva, milyen mértékben és milyen eszközökkel próbálta bevonni a lakosság tőkét a mostohán kezelt és emiatt forrásszegényes lakásépítésbe.

¹⁰ Uo. 44–45.

¹¹ Uo. 50, 62–69.

¹² Uo. 3, 53–54.

¹³ Uo. 29, 33.

¹⁴ *Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén.* KSH, Budapest, 1953.

¹⁵ 1062/1956. (VII. 19.) MT határozat a lakásgazdálkodással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról.

Az állami lépéseket a kor jogalkotásán, elsősorban rendeleteken, törvényeken keresztül mutatom be. Ez esetleg azt a látszatot keltheti, hogy a lakáspolitikai kérdésekben létezett valamiféle, a párt irányításától független, állami akarat. Természetesen ez nem így volt, a legfontosabb döntéseket a Magyar Dolgozók Pártja, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető testületei hozták, a rendeletalkotás kereteit ők szabták meg.¹⁶ Ezért ahol szükséges és lehetséges, hivatkozni fogok a vonatkozó pártdokumentumokra. A rendeletek és törvények elsőbbségét a fenti helyzet ellenére az indokolja, hogy az átlag állampolgár, lakáshasználó és -építő mindennapjait közvetlenül a törvények és rendeletek befolyásolták.

2. TULAJDONOSBÓL BÉRLŐ – A LAKÁS- ÁLLOMÁNY ÁLLAMOSÍTÁSA

35

A második világháború után az egyik legfontosabb teendő a lakások, lakóházak felújítása volt. Mivel az állam nem bővelkedett a felújításhoz szükséges forrásokban, viszont a lakáshiányt rövidúton enyhíteni kellett, sajátos jogi szabályozással igyekezett a háztulajdonosokat a házaik felújításában érdekelté tenni. A kormányzat rendeletek sorával lényegében kötelezővé tette a felújítást, illetve a tulajdonosok önként is újjáépíthették az ingatlanjaikat, de ha ezt egy bizony határidőig nem tették meg, az állam végezte el helyettük. Ez együtt járt az adott ingatlan állami kezelésbe vételével, ami egészen addig tartott, amíg a bérleti bevételekből nem fizették ki az ingatlan helyreállításának költségeit. Tehát közvetve vagy közvetlenül, de a tulajdonos kénytelen volt a felújítás költségeit viselni. A másik oldalról a felújított ingatlan tulajdonosa ideiglenes mentességet kapott a házadó alól.¹⁷ Az adómentesség nemcsak a bérházak tulajdonosaira, hanem az újonnan épített családi házakra is kiterjedt, ha azok beépítetlen vagy romos területen épültek, de bizonyos esetekben szűkültek is az adómentesség lehetőségei.¹⁸ A kedvezmények ellenére az 1950-es évek elejére a háztulajdonosokat megillető fontos jogok (például a szabad bérbeadási és bérmegállapítási jog) szűntek meg. Ez már előrevetítette

¹⁶ Legjobb példa erre az MSZMP PB 1958 október 7-i ülése, ahol a lakáshelyzet megvitatása kapcsán a bizottság tagjai többször hangsúlyozták, az alapvető döntések a pártfórumon születnek meg, a minisztériumok ezek alapján dolgozzák ki a részleteket is szabályozó rendeleteket. Vö. MOL M-KS 288.f. 5/97-98. ő.e.

¹⁷ 5630/1948. Korm. rendelet a romépületek lebontásának, valamint újjáépítésének előmozdítása tárgyában; 20.900/1949. É.K.M. rendelete; 18300/1949. a közületek által helyreállított romlakások építési költségeinek törlesztése tárgyában; 195/1950. (VII.22.) MT rendelet a bérházak kötelező helyreállításáról

¹⁸ 253000/1949. (X.23.) II. a. PM rendelet a rendes és rendkívüli házadómentességre, valamint a helyreállítási házadókedvezményre vonatkozó egyes rendelkezések kiegészítése és módosítása tárgyában. 64800/1949. (IV. 23.) II. a. egyes ideiglenes házadómentességek megszüntetése tárgyában.

a magántulajdonban lévő bérházak kérdésének végső rendezését: a magyar állam 1952-ben teljesen államosította azokat a magántulajdonban lévő lakóházakat, villákat és öröklakásokat, amelyeket bérlet útján hasznosítottak, illetve a „nép-elnyomó elemek” olyan ingatlanjait is, amelyeket saját maguk használtak.¹⁹

Az utólag olyan egyértelmű és kikerülhetetlen döntés meghozatala azonban nem volt egyszerű. A kezdeti bizonytalanság oka egyrészt az volt, hogy az akkor még koalíciós kormány pártjainak nagyon különböző felfogása volt a magántulajdonról és annak védelméről – főleg a kisgazda párt akadályozta a magántulajdont korlátozó rendeletek kibocsátását (SAÁD 1985: 243–245) –, másrészt, hogy a teljes államosítás közvetlenül a háború utáni években nemzetközi bonyodalmakat okozott volna, harmadrészt nyilvánvalóan csökkentette volna a lelkesedést és az önkéntes munkát, amire azonban a lakóházak helyreállításához elengedhetetlenül szükség volt. 1949 után a halasztáshoz hozzájárult a pártállami apparátus felkészületlensége és bizonyos politikai megfontolások is. Az MDP titkárság számára 1951-ben készített feljegyzés hármas indokkal javasolja a „bérházak és villák” államosításának elhalasztását 1952 tavaszára. Egyrészt az ingatlankezelő vállalatok nem voltak felkészülve egy ilyen hatalmas ingatlanállomány kezelésére, másrészt mivel a tervezett 1951 őszi államosítás után közvetlenül a nyaralók nem lettek hasznosíthatók, államosításuk tavasz előtt kevés előnnyel járt volna, végül a potenciálisan érintett társadalmi csoportok éppen túl voltak a kitelepítés okozta sokkon, kíváncsian lenne várni egy kicsit a következő lépéssel – mondja a feljegyzés.²⁰ A javaslat végül meghallgatásra talált, az államosítást csak 1952 elején hirdetik ki.

A lakáspiac folyamataiba való sajátos beavatkozást jelentett a nagyrészt a közép- és középrétegekhez tartozó családok kitelepítése 1953-ig a nagyvárosokból, elsősorban Budapestről. A kitelepítés célja nyilván többes volt, de lakásszerzési aspektus fontosságát jól mutatja, hogy szigorú terv és kemény alku során osztották szét a felszabadult lakásokat a különböző párt- és állami szervezetek, illetve káderek között.²¹

Maga az államosítás nem igazán lehetett meglepő, hiszen megelőzte az ipari üzemek állami tulajdonba vétele, és ha halványan is, de a lakóházak helyreállítására vonatkozó rendeletek is az állam egyre erősebb szerepvállalása irányába mutattak. Az államosítás csak ennek betetőzése volt. Ettől a pillanattól kezdve a komoly magyarországi, a lakásépítésben beruházni képes nagytőke már elméletileg sem létezett. Külföldi segítség igénybevétele pedig fel sem merült, így az állami terhek csökkentésének más módjait kellett kidolgozni: a frissen megszerzett állami lakásállományt kellett jobban kihasználni, illetve a kisemberek erőforrásait bevonni a lakásépítésbe.

¹⁹ 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről.

²⁰ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 157. ő.e.

²¹ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 157. ő.e. Javaslat a kitelepítéssel felszabadult lakások felosztásáról, 1951. augusztus 22. A kitelepítésről részletesen lásd HANTÓ 2009, különösen 149–189.

3. A MEGLÉVŐ LAKÁSÁLLOMÁNY JOBB KIHASZNÁLÁSÁRA TETT KÍSÉRLETEK – A „BÉRLAKÁSPIAC” ÁTALAKÍTÁSA

1949-től már mindenki számára egyértelművé váló gazdaságpolitikai irány következtében világossá vált: a lakáskérdést az állam új lakások építésével nem tudja/akarja megoldani. Így a lakáshiány minimális enyhítésének az egyik legfontosabb módja a meglévő lakásállomány intenzívebb kihasználása.

A kötött lakásgazdálkodás, mely különböző formákban ugyan, de egész Európában jelen volt, Magyarországon elsősorban a lakások bérbeadásának szabályozását jelentette. Nem véletlen, hogy az 1948-as kormányrendelet „a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában” is jórészt ezt a területet tárgyalta.²² A korszak szabályozásának két kulcsfogalma az „indokolt lakásszükséglet” és az „igénybevétel” volt.²³ A kormány a hajléktalanok lakáshoz juttatása, a lakások racionálisabb elosztása és a közhivatalok, pártok és a szakszervezetek elhelyezése érdekében jogot formált arra, hogy a lakásügyi hatóságok (bizonyos feltételek megléte esetén) az egyébként magántulajdonban lévő lakások fölött rendelkezzenek. A rendelet kibocsátása után az igénybevétel alá tartozó lakásokat a hatóság engedélye nélkül bérbe adni, társbérlettel alakítani, a bérleti jogot átruházni tilos volt.²⁴ Mely lakások kerülhettek így az állam rendelkezése alá? Igénybevehetőek voltak a lakatlan, elhagyott vagy bérlő nélküli lakások, annak a lakása, akinek tulajdonában két vagy több lakás volt, illetve a kettőnél több szobás lakás azon része, amely a bérlő indokolt lakásszükségletét meghaladja. Mentessültek viszont az igénybevétel alól az 1945. január 1-je után épült lakások.²⁵

Az igénybevétel és így az állami beavatkozás határait az indokolt lakásszükséglet fogalma szabta meg. Az indokolt lakásszükségletet a következőképpen definiálta a rendelet: egy kétfős családot vagy egyedülálló személyt egy lakószoba illett meg, és két személyenként járt további egy szoba. Családnak a rendelet alapvetően az egy háztartásban élőket tekintette, de közülük csak azokat a személyeket, akik önálló keresettel nem rendelkeztek (természetesen a házastárs önálló kereset esetén is a családtagnak számított). Érthető módon nem számított családtagnak az albérlő és a cseléd sem. A létszám mellett a rendelet egy másik mérőszámot is megállapított, elméletben személyenként legalább 16 m³ lakótér járt. Az általános szabályokat felülírták bizonyos kivételek. Így a „magasfokú szellemi

²² 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában.

²³ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában., 23. és 40. §.

²⁴ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában., 24. §.

²⁵ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában., 25-27. § Természetesen egyéni kérelem alapján lehetett mentességet kérni az igénybevétel alól.

munkát végző” személyeknek az indokolt lakásszükségleten túl járt egy további szoba. Magasfokú szellemi munkát feltételezett a rendelet szerint például a pártvezetés, az országgyűlési képviselőség, de a tanári, tanítói és (1948-ban) a lelkesi (!) munka is.²⁶

A jogszabály következtében egyrészt (a kivételek ellenére is) komoly lakásterület vált hasznosíthatóvá, másrészt ennek hasznosítását a lakásügyi hatóságain keresztül az állam végezhetette. Az intézkedésnek köszönhetően lényegében az állam ellenőrzése alá került (még az államosítás előtt) az egész bérlakáspiac, hiszen az 1945 után épült (állami és magánérős) lakások száma a teljes lakásállományt tekintve minimális volt.²⁷ De nem csak a bérlőt, hanem a bérleti díj nagyságát is az állam, illetve megfelelő szervei határozták meg.²⁸ Az állami befolyást korlátozta, hogy a lakáshivataloknak nem volt birtokukban egy olyan általános és komplex lakásnyilvántartás, mely segítségével meghatározható lett volna a lakások aktuális kihasználtságának mértéke. Így az állampolgárok saját maguk keresték meg a számukra megfelelő lakást és igénylték meg azt. (GYŐRI–GÁBOR 1990: 71)

Az itt bemutatott keretek határozták meg a vizsgált korszak egészének bérlakás-politikáját. Az 1952-es államosítás nyilván komoly értékektől fosztotta meg a háztulajdonosokat, de csak megerősítette a korábban már kialakított struktúrát.²⁹ Az 1953-as lakásrendelet, illetve annak 1954-es módosítása már csak az 1953. április elseje után épült, személyi tulajdonban lévő lakóházak használatát nem korlátozta, egyebekben hasonlóan rendelkezett, mint 1948-as elődje. Az 1956-os rendelet és módosításai is csak szóhasználatukban tértek el némileg a korábbiaktól. Az állam főszerepét a különféle rendeletek újra és újra megerősítették.³⁰

²⁶ 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügyi ideiglenes rendezése tárgyában., 40. § A lakásbérletet 1956-ban újra szabályzó rendelet ugyanezeket a paramétereket fogalmazza meg, 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 12. § Az indokolt lakásszükséglet fogalma már az első világháború alatt megjelent a lakásügyi törvénykezésben, annak szabatos definíciójára azonban csak 1945 után került sor. Vö. NAGY 2011, illetve NAGY 2004: 138–166, különösen 152.

²⁷ Az állampolgárok többsége még 1960-ban is 1945 előtt épült házban lakott. 1960-ban a lakók 78% lakott 1945 előtt épült ingatlanban. Vö. 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. A lakott lakások és lakóházak adatai. KSH, Budapest, 1964. 19.

²⁸ 8000/1946. ME rendelet; 5300/1948. ME rendelet; 29/1950. (I. 21.) MT rendelet a lakások és más helyiségek bérének szabályozására vonatkozó hatásköri kérdések rendezése tárgyában.

²⁹ 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről.

³⁰ 3270-31/1950. (XII. 5.) 1/1-d. BM rendelet a dolgozók lakáscseréjének engedélyezésére vonatkozó eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról; 208/1950. (VIII. 20.) MT rendelet a dolgozók lakáscseréjének előmozdításáról; 86/1952. (IX. 27.) MT rendelet a lakásügyi jogorvoslatokról; 116200/1951. (IV. 17.) BM rendelet a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról szóló 95/1951. (IV. 17.) MT rendelet végrehajtásáról; 101/1951. (IV. 29.) MT rendelet a lakásra alkalmas, de egyéb célra használt helyiségek bejelentéséről és átadásáról; 54/1952. (VI. 28.) MT rendelet a lakások egyéb célra való igénybevételének megtiltásáról; 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről; 12/1954. (II. 14.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának

A bérbe vehető lakásokat a vizsgált időszakban következőképpen lehetett felosztani: voltak *társadalmi* (azaz nagyrészt állami és szövetkezeti) *tulajdonban* lévő lakások, *személyi tulajdonban* lévő, de *tanácsi rendelkezés alatt* álló lakások, illetve *személyi tulajdonban lévő szabad rendelkezésű* lakások.³¹ A társadalmi tulajdonba lévő lakásokkal az állam szabadon rendelkezhetett, a bérlőket a lakásügyi hatóság, illetve az esetek egy jelentős részében a munkaadó (minisztérium vagy vállalat) jelölte ki. Személyi tulajdonba, de tanácsi rendelkezés alá tartoztak azok a lakások, amelyek 1953. április 1. előtt épültek és háromszobásnál nagyobb lakóházakban voltak, illetve a háromszobásnál nagyobb társasházi öröklakások és szövetkezeti lakások.³² Itt szintén a lakásügyi hivatalok jelölték ki a bérlőket, de a tulajdonosoknak bizonyos (korlátozott) előjogaik voltak. A legfontosabb ezek közül (a lakás örökölhetősége mellett) az volt, ha egy ilyen lakás megüresedett, akkor a tulajdonos saját maga vagy egyenes ági rokona számára igényt tarthatott rá, és a lakásügyi hatóság köteles volt őt vagy rokonát bérlőül kijelölni.³³ Ez a jog akkor is megillette, ha az igényelt lakás indokolt lakásszükségletét, jogos lakásigényét meghaladta – igaz, ekkor az állami szervek a szükségleten felüli lakásrészben társbérletet alakíthattak ki. Ezen túlmenően, amennyiben cserelakást tudott biztosítani a bérlő számára, a tanácsi rendelkezés alatt álló lakás tulajdonosa az élő bérleti szerződést is felmondhatta – bár ezen felmondás jogát először 1959, majd 1962 végéig a vonatkozó rendeletek szüneteltették.³⁴

Szabad rendelkezésű lakások közé tartoztak méretkorlátozás nélkül az 1953. április 1. után épült házban találhatóak, valamint az 1953. április 1. előtt épültek, ha háromszobásnál nem nagyobb házban voltak, illetve a háromszobásnál nem nagyobb öröklakások, szövetkezeti lakások, továbbá azok a lakások is, amelyeket a tulajdonos 1953. április 1. után az államtól vásárolt.³⁵ Ezeknél a lakásoknál a tulajdonos teljesen szabadon döntött a bérbeadásról és a fizetendő bért is ő állapította meg – természetesen fel is mondhatott a bérlőnek, de felmondási jogát itt sem gyakorolhatta 1962 végéig.

.....
rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosításáról; 2/1954. (V. 13.) VKGM rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosítása tárgyában kibocsátott 12/1954. (II. 14.) MT rendelet végrehajtásáról; 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről; 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet a lakásbérletről szóló 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet módosításáról; 42/1959. (XI. 14.) Korm. rendelet.

³¹ A megnevezések az 35/1956. MT. rendeletben jelennek meg, de ezek a kategóriák a korábbi rendeletekben is meghatározhatók.

³² 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 56. §.

³³ 12/1954. (II. 14.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló 11/1953. (III. 24.) MT rendelet módosításáról 2. §; 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 58. §.

³⁴ 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet a lakásbérletről szóló 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet módosításáról; 42/1959. (XI. 14.) Korm. rendelet a 30/1958. (IV. 15.) Korm. rendelet módosításáról.

³⁵ 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 71. §.

A bérlők jogai, lett légyen az társbérlet vagy klasszikus lakásbérlet, alaposan körbe voltak bástyázva. A bérlő a bérletet bármikor felmondhatta, ezzel szemben a bérbeadó csak rongálás, a bér fizetésének rendszeres elmulasztása, a felújítás akadályozása vagy a szocialista együttélés szabályaival ellentétes magatartás esetében.³⁶ Így normál életvitel és a lakbér fizetése mellett egy egyszer már kiutalt lakást elveszíteni szinte lehetetlen volt, különösen úgy, hogy a tanácsi rendelkezés alatti vagy állami lakásoknál a szerződés mindig határozatlan időre szólt. A felmondási jog korlátozása a szabad rendelkezésű és a tanácsi rendelkezésű, de magántulajdonban lévő lakásoknál ugyanezzel a következménnyel járt. 1956-tól pedig a bérlő családtagjai, egyenesági rokonai javára lemondhatott a lakásról, így meghatározva a következő bérlő személyét.³⁷ Ennek következtében a lakások közötti mobilitásnak (a családon kívül) az egyik legfontosabb módja a lakáscsere volt, melyet sokáig az ingatlanközvetítő vállalaton keresztül lehetett lebonyolítani. Később csak a lakásügyi hatóság engedélye kellett hozzá, ami azonban nem járt automatikusan.³⁸

A lakások fajtái és a lakók jogai mellett fontos eleme a lakáspolitikának a lakbérek mértéke. Mivel (ez már lassan közhely) a szocializmusban a lakás nem számított árunak, rendes ára sem lehetett, így a lakbérek nem fedezték még a lakások fenntartásának költségeit sem, nem beszélve azok felépítésének költségeiről. Ennek megfelelően a lakbérek megállapítása politikai kérdés volt. Nem meglepő tehát, hogy a lakbérek az 1945 előttiéhez képest nagyon alacsonyak voltak – igaz volt ez a régi (1945 előtti) és az újonnan épült lakásokra is, melyek bérét eltérően szabályozták.³⁹

A legtöbb bérlakás Budapesten volt, 1954-ben a teljes lakásállomány 77,5%-a; a korabeli kutatás alapján ez az arány az ipari jellegűnek tartott városokban 56,9%, a vegyes jellegű városokban 51,2%, a mezőgazdasági városokban 28,9% volt. Az állami lakásépítésnek az iparfejlesztéshez kötöttségét az eddigieken túl jól mutatja, hogy az ipari jellegűnek nevezett (nagy részt bányász) községekben 46,9% volt a bérlakások aránya. A bérlakások zöme az egész országot tekintve 11–20 m² alapterületű, azaz jórészt egyszobás volt, de az egyes városok között komoly eltérések mutatkoztak.⁴⁰ Az egy lakosra jutó átlagos havi lakbér Budapesten volt a legmagasabb (23,3 Ft.), a többi városban átlagosan ennek kicsit kevesebb, mint a fele, a legalacsonyabb a mezőgazdasági jellegű városokban (7,7 Ft.).⁴¹ A lakbérek mér-

³⁶ 11/1953. (III. 24.) MT rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről 6. §; 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 28. §.

³⁷ 35/1956. (IX. 30.) MT rendelet a lakásbérletről 32. §.

³⁸ 3270-31/1950. (XII. 5.) 1/1-d. BM rendelet a dolgozók lakáscseréjének engedélyezésére vonatkozó eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról.

³⁹ 8000/1946. ME. rendelet, 12840/1948 Korm. rendelet.

⁴⁰ *Lakbérviszonyok, 1954. július 1.* KSH, Budapest, 1955. 3, 6.

⁴¹ Uo. 8.

tékét némileg érzékelteti, hogy míg 1930-ban a bérből és fizetésből élők kiadásainak 20-25%-át tette ki a lakbér, addig ez az arány 1954-ben 2-5%-ra csökkent.⁴²

A viszonylagos olcsóság ellenére a lakberek rendszere rengeteg feszültséget hordozott magában. Az 1945 előtt épült lakásoknál a korábbi (pengőben számított) béreket vették alapul, a szobaszám szerint differenciálva, ezzel lényegében kimerevítve az 1939-es piaci alapon kialakult eltéréseket a bérleti díjban. Emelés csak a bérlőváltásnál volt lehetséges, ez viszont azzal járt, hogy azonos minőségű lakásoknak nagyon különböző lett a bére. Az eltérések okozta feszültségeknek is köszönhetően ezt a gyakorlatot 1953-ban végleg megszüntették.⁴³ Az 1948-as, új lakásokra vonatkozó rendelet nem a szobaszámot, hanem a lakóterület nagyságát vette figyelembe. Ezzel az volt a probléma, hogy a lakóterületbe a konyhát és a fürdőszobát is beleszámolták, ezért magasak lettek az így számolt lakberek. Jól mutatta ezt egy 1954-es felmérés, miszerint a régi és az új lakások lakbére Budapesten ugyan nagyjából hasonló mértékű volt, vidéken azonban a „régik lakások” átlagos bére jóval az új építésűek alatt maradt.⁴⁴ Másrészt problémákat okozott, hogy a lakberek akár az alapterület, akár a szobaszám alapján határozták meg, a felszereltség nem számított, ezért minőségileg különböző lakások bére egyforma volt. A jelenség fordítottjára pedig a legjobb példa az ötödik kerület volt. Itt hasonló közműellátottság mellett a kétszobás lakások bére 61 és 500 Ft között szóródott.⁴⁵ A különbség, a már ismertetett rosszul kialakított lakbérrendszernek volt köszönhető.

Az eltéréseket tovább növelte, hogy a lakások egy része szolgálati lakás volt. Ezek ugyan kivitelükben és minőségükben semmiben sem különböztek az állami lakásoktól, de bérüket nem a tanácsok vagy az ingatlankezelő vállalat, hanem a bérlőt kijelölő vállalat, minisztérium határozta meg. A probléma abból keletkezett, hogy a vállalatok általában nem a rendeletileg meghatározott lakberekért kérték a dolgozóiktól, hanem az új építésű lakásoknál is a helyi lakbérszínt vonalták figyelembe, ami rendszerint a rendeletben meghatározottnál jóval alacsonyabb volt. Ennek köszönhetően ugyanazon a településen ugyanolyan lakások bérleti díjai között öt-tízszerez különbség is előfordult. A helyzet bonyolultságát csak fokozta, hogy az egyes minisztériumok és vállalatok egymástól nagyon eltérő lakberek állapították meg, így nem csak ezek és az IKV kezelésében állók bére között volt általában differencia, hanem az ugyanolyan méretű

⁴² Uo. 2.

⁴³ A lakás. KJK, Budapest, 1958. 215. A 10%-os emelésről és annak korlátozásáról 5.300/1948. (V. 12.) Korm. rendelet 1. §; 208/1950. (VIII. 20.) MT rendelet a dolgozók lakáscseréjének előmozdításáról; 11/1953 MT. rendelet.

⁴⁴ Lakbérviszonyok, id. mű 7.

⁴⁵ Uo. 13–14.

és komfortfokozatú szolgálati lakásoknál sem egyezett. Éppen ezért előfordult, hogy (főleg a bányásztelepüléseken, például Tatabányán, Várpalotán), hogy a lakók megtagadták a fizetést.⁴⁶

Azt hiszem világos, hogy az állami meghatározottság ellenére (a korabeli elemzések szerint is) mennyire sokszínű volt az 1950-es évek bérlakásainak „piaca”. A sokszínűséget fokozta, hogy a lakáshiány következtében virágzott az albérlés és az ágybérlés intézménye, az ezért fizetendő díjat állami rendeletek lényegében nem szabályozták, így az egy szobáért kifizetett összeg gyakran meghaladta a teljes lakás bérét.⁴⁷

A bérlakásállomány és a bérlés rendeleti szabályozásainak legfontosabb törekvései – minél jobban kihasználni a lakásállományt, csökkenteni a „luxusfogyasztást”, visszaszorítani a munka nélküli jövedelemszerzést, de közben azért megőrizni a saját lakásépítéshez való kedvet, illetve a tulajdonost a tulajdonának gondozásában érdekelté tenni – nem teljesültek és valószínűleg egyszerre nem is teljesülhettek. A szocialista országok viszonylatában is alacsonynak számító lakbérszínvonal következménye, hogy a bevétel nem fedezte még a lakások, házak felújításának költségeit sem, a kis költségű lakhatás „túlfogyasztásra” is ösztönzött (igaz ennek voltak rendeleti korlátai), illetve a lakók sem becsülték meg az olcsó javakat.⁴⁸ Az alacsony lakbérek miatt az egyéni lakásépítés soha meg nem térülő beruházássá vált, főleg azokon a településeken, ahol az állami bérlakások vagy a szolgálati lakások könnyen elérhetők voltak. Nem véletlen, és a korabeli lakásstatisztikák is arra utalnak, hogy a magánéros építkezések többsége a falvakban történt. Annak ellenére, hogy a tulajdonszerzés még a Kádár-korszakban is komoly motiváló erő maradt, az 1950-es évek egyik fontos lakáspolitikai céljának elérését, a magántőke mozgósítását és bevonását a lakásépítésbe alaposan megnehezítette a lakbérrendszer.

4. AZ EGYÉNI ERŐFORRÁSOK BEVONÁSÁRA TETT KÍSÉRLETEK

4.1. Magánéros ház- és lakásépítés, lakásszövetkezetek

Annak ellenére, hogy a magántulajdon előmozdítása elvileg nem fért meg a rendszer ideológiájával, a folyamatos forráshiány miatt hamarosan világossá vált, hogy a magántőkére és az öntevékenységre elsősorban nem a második világháborús pusztulások utáni helyreállításokban, hanem a lakásépítésben volt szükség. Ennek

⁴⁶ Uo. 14–15. *A lakás*, id. mű 228.

⁴⁷ *A lakás*, id. mű 227.

⁴⁸ Uo. 235–236.

köszönhető, hogy a magánépítkezés lehetővé tétele és az erre való buzdítás, ugyan különböző formákban, de folyamatosan jelen van a vizsgált évtizedben.

Ennek legelső, és nyilván elsősorban politikai célokat szolgáló megnyilvánulása a kedvezményes alapon való házhelyhez jutás volt 1945-ben. A későbbi eljáráshoz hasonlóan a vásárlók egyrészt csökkentett áron juthattak a telekhez, másrészt öt évig kamatmentesen törleszthették a házhely árát, azaz az állam lényegében megelőlegezte nekik a kérdéses összeget.⁴⁹ Az alapkonstrukció paraméterei a korszakban többször változtak, emelkedett a telkek ára (de még mindig egységesen, államilag szabályozták), illetve a felépítendő ház befejezésére adott időtartam is egyről két évre nőtt. Fontosabb változás volt, hogy az 1950-es szabályozás házépítés finanszírozásához kedvezményes (2%-os kamatozású) állami kölcsön igénybevételére adott lehetőséget. A kölcsönt csak akkor engedélyezték, ha az építendő családi ház megfelelt az építésügyi minisztérium műszaki előírásainak.⁵⁰ A házépítési kölcsönrel kapcsolatosan jól érzékelhető a mezőgazdasági dolgozók diszkriminálása, hiszen a parasztok – legyenek termelőszövetkezeti tagok vagy akár magángazdálkodók – csak kivételesen indokolt esetben kaphatták meg ezt az állami kedvezményt. A helyi tanács támogatása esetén is csak akkor, ha minden beszolgáltatási kötelezettségüknek eleget tettek. A kölcsön feltételei is mások voltak a parasztok számára: szemben az általános 75%-kal, ők csak az építkezés költségvetésének maximálisan 50%-ára kaphattak segítséget.⁵¹ Az építési kedv még így is messze meghaladta a pártvezetés számításait. Az 1954-es rendelet kihirdetését követő két hétben 47 000 lakásépítési kérelmet adtak be, az elképzelt 15 000 helyett. Az igények növekedésével a szabályozás is egyre finomodott, a házhelyek kijelölésekor már figyelembe kellett venni a rendezési tervet, illetve már csak belterületen lehetett építkezni.⁵² A kedvezményes vásárlás lehetőségével párhuzamosan ingyen is juthattak telekhez azok, akik házat szerettek volna építeni. A korábbi rászorultság alapú jogosultság helyett azonban 1951-ben előtérbe került a megbízhatóság, hiszen csak az kaphatott ingyenesen telket, akinél ezt az „üzem felelős vezetője a szakszervezeti bizottsággal egyetértésben javasolta”.⁵³

A kedvezményes és ingyenes telekjuttatás gyakorlata egészen 1957-ig fennállt, amikortól az állami tulajdonban lévő házhelyeket már „forgalmi áron” kellett

⁴⁹ 2.400/1945. FM rendelet házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról

⁵⁰ 2012.1950. (VI. 10.) MT határozat a dolgozók szövetkezeti társasház és családi ház építkezéseinek támogatásáról.

⁵¹ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magánérből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról.

⁵² MOL M-KS 276. F. 53.cs. 161.ő.e. Előterjesztés a politikai bizottság részére az egyéni lakásépítés helyzetéről, 1954. Február 15.; 1/1955 (III. 26.) VKGM rendelet a családi lakóházépítési akciók egységesítéséről.

⁵³ 155/1951. (VIII. 14.) MT rendelet az egyéni családi építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról.

értékesíteni. Azonban ez a szűkítés együtt járt azzal a könnyítéssel, hogy az eddig érvényben lévő általános beépítési kényszer megszűnt (a helyi tanácsok azonban továbbra is megkívánhatták ezt).⁵⁴ A gyakorlat megváltozásával együttjáró áremelkedés természetesen lassította a lakásépítést, viszont az építési telkek jobb kihasználásához vezetett. Az építési telkekkel kapcsolatosan több probléma is felmerült; többségük magántulajdon volt, így az OTP mint az állami tulajdonú telkek kezelője, eladója, csak a piac kisebb részét tudta befolyása alá vonni. Más jellegű problémát jelentett az építési telkek elhelyezkedése, alig volt szabad, családi ház számára alkalmas városi építési telek, ami a budapesti és a vidéki, városi és falusi árak között hatalmas különbségekhez vezetett. Különösen érzékenyen érintette ez a rendszer kedvezményezetteit, a városi munkásságot. (KACSENYÁK 1961: 40–41.)

Az egyéni lakásépítés támogatásának különleges változata volt a szénbányászok sajtóház-építési akciója, amire két alkalommal, 1952-ben és 1957-ben került sor. Ezekben a korabeli gyakorlatnál lényegesen jobb kondíciókkal és gyorsabban juthattak lakáshoz a bányák dolgozói.⁵⁵

Az egyéni építkezés támogatása mellett a korszakban (mint látni fogjuk, inkább elméletben, mint gyakorlatban) a közösségi, azaz szövetkezeti lakásépítés is komoly hangsúlyt kapott. A lakásszövetkezetek kimondott célja az volt, hogy olyan „dolgozóknak” nyújtsanak támogatás, akik „takarékos gazdálkodással” saját maguk is képesek hozzájárulni lakásuk megépítéséhez és annak fenntartásához. A támogatás valóban jelentős volt, hiszen a kezdetben kamatmentesen, később 2%-os kamatozással, majd 1959-től újra kamatmentesen nyújtott kölcsön mellett a tervek adaptálásának és a telkek közművesítésének költségeit is magára vállalta az állam, illetve a szövetkezeti lakások mentesültek 15 évre a házadó alól, és örökösödési illeték sem terhelte őket. Ezek mellett az általános kedvezmények mellett a kettőnél több gyereket eltartó családok további árendedményt kaptak.

A korszakban kétfajta lakásszövetkezet létezett: a területi és az üzemi „alapú”. A területi alapú szövetkezetek az illetékes tanács szervezte értelemszerűen egy adott területen lakó igénylők számára, az üzemi lakásszövetkezetnél az összekötő kapocs a közös munkahely volt. Az üzemi és területi lakásszövetkezetek közötti különbségtétel 1959-ig fennmaradt, de a kedvezményekben, a tagok jogaiban és kötelességeiben eltérés nem volt, ezért a következőkben a két típust együtt tárgyalom.⁵⁶ A sok kedvezmény mellett érthető, hogy az állam igyekezett kezében tartani a szövetkezeteket. Így annak ellenére, hogy a szövetkezetet a tagok által választott igazgatóság irányította, a szövetkezet szervezése lényegében állami

⁵⁴ 35/1957. (VI. 21.) Korm. rendelet a házértékesítés szabályozásáról.

⁵⁵ 63/1952 (VIII. 2.) MT rendelet; 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat a szénbányászok sajtóház-építési akciójáról; 1096/1957 (XII. 31.) Korm. határozat a szénbányászok sajtóház-építési akciójáról; 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat módosításáról.

⁵⁶ 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről.

monopólium volt. Az állam jelölte ki, hogy az adott év lakásépítési keretéből hány lakás épülhet meg szövetkezeti lakásként, és ennek megfelelően határozták meg a lakásszövetkezetek létszámát és helyét is. Fontos szűkítés volt, hogy csak a városokban és az ipari településeken lehetett lakásszövetkezeteket szervezni, tehát a falvak többségében nem. Annak fényében, hogy a kiemelt célcsoport az üzemi munkásság volt, ez nem igazán meglepő.⁵⁷ A leendő tagok kiválasztása is a vállalati és tanácsi vezetőkön, az általuk meghatározott szervezőbizottságon múltott. Elvileg a lakásszövetkezet tagja lehetett minden fizikai vagy szellemi dolgozó (ez nem változik a korszakban), illetve 1956 után nyugdíjas is, ha a munkahelyi vezetés, az illetékes tanács végrehajtó bizottsága, a szakszervezet javasolta. A javaslattétel legfontosabb szempontjai a jó munkavégzés és magatartás, adott vállalatnál abszolváltnál minél hosszabb munkaviszony, a szociális helyzet és az előírt készpénzelőleg megléte voltak.⁵⁸ Kizáró oknak számított azonban, ha valaki már rendelkezett lakóigényének megfelelő öröklakással, vagy tagja volt már egy másik lakásszövetkezetnek.

A lakások minősége, milyensége is elsősorban az állami szerveken, normákon múltott, hiszen a lakóknak joga volt ugyan képviselőik útján az építkezés folyamatát nyomon követni és a kifogásaikat a kivitelezőnek kötelessége volt figyelembe venni, de nem támaszthattak olyan igényt, amely „az építési költségek növelésével, vagy tényleges alaprajzi változással járna”.⁵⁹ A lakások feletti rendelkezést is korlátozta a korszak szabályozása. Az elkészült lakások ugyan magántulajdonba kerültek, a felette való rendelkezésnek azonban erős határai voltak. Bérbe adni csak a szövetkezet engedélyével lehetett, és eladni is csak olyan személynek, aki megfelelt a szövetkezeti tagság feltételeinek. Ennek hiányába a szövetkezetnek kellett eladnia a lakást. A klasszikus szövetkezeti ethosz felé mutattak azonban azok a rendelkezések, melyek lehetővé tették a szövetkezet tagjainak részvételét a szövetkezeti lakások építésében, a fenntartási és felújítási költségek lakók általi viselése, az üzlethelyiségek bérbeadásából származó haszon közös felhasználása, vagy éppen azok a szabályok melyek az egyes lakások elosztását sorsolással (!) oldották meg.⁶⁰

⁵⁷ 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről.

⁵⁸ 2/1959. ÉM-PM együttes rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet végrehajtásáról.

⁵⁹ 1/1956 (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházzszövetkezetek szervezéséről.

⁶⁰ 2012.1950. (VI. 10.) MT határozat a dolgozók szövetkezeti-társasház és családi ház építkezéseinek támogatásáról; 372-56/1950. (VIII. 4.) PM rendelet a lakásépítő szövetkezetekről, valamint a szövetkezeti és családi házakról; 11/1956. (IV. 24.) MT rendelet a lakóházzszövetkezetek szervezéséről és szövetkezeti társasházak építéséről; 1/1956 (VII. 21.) PM-VKGM együttes rendelet a lakóházzszövetkezetek szervezéséről; 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet a lakásszövetkezetekről; 2/1959. ÉM-PM együttes rendelet a lakásszövetkezetekről szóló 20/1959. (IV. 16.) Korm. rendelet végrehajtásáról.

A lakásszövetkezetekről szóló rendeletek sokasága jól mutatja, hogy ez az építkezési forma fontos volt az állam számára. A statisztikák azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy az állami kedvezmények ellenére az ilyen formában épült lakások száma eltörpült a magán-kivitelezésben épült lakások száma mellett a korszakban.⁶¹ Ennek legfőbb oka éppen a lakásszövetkezetek létrejöttének sajátos módja volt. Mivel az általánosan alacsony állami lakásépítési kapacitásból fedezték a szövetkezeti lakások építését is (valószínűleg az általános építőanyaghiány miatt), illetve sem a helyi anyagi erőforrásokat, sem a szövetkezeti tagok munkaerejét nem vették igénybe, a rendszer komoly igények kielégítésére nem volt alkalmas. A komoly pénzügyi támogatás miatt a szövetkezeti lakásépítés gyakorlatban nem járt valódi megtakarítással az állam számára. A lakások kivitelükben és alaprajzukban megegyeztek az állami lakásokéval, nem volt lehetőség egyéni igények kielégítésére, az alacsony lakbérek mellett ez is egyik tényezője volt annak, hogy az 1950-es évek lakásszövetkezeti programjai lényegben csődöt mondtak. Magyarországon a lakásszövetkezetek inkább egy sajátos lakáselosztási módot jelentettek, nem pedig építési funkciót. Legfontosabb előnyük az állam szempontjából, hogy a lakások karbantartásának költségeit a lakók viselték.⁶²

4.2. Privatizáció

Az egyéni erőforrások bevonását célzó harmadik mód az állami tulajdonban lévő lakások egy részének eladása, illetve a korábbi tulajdonos részére visszaadása volt. Az állami tulajdonba lévő lakások arányán ez természetesen nem változtatott lényegesen, de hogy az alapvetően magántulajdon-ellenes 1950-es években megjelenik ez a megoldás, már önmagában is érdekes. Az első lehetőség állami tulajdon megvásárlására már viszonylag gyorsan, két évvel a teljes lakásállomány államosítása után, 1954-ben eljött.⁶³ Az ebben az évben kiadott rendelet szerint a hat-szobásnál nem nagyobb, állami tulajdonú ingatlanok megvásárolhatók. A vételei ajánlatról az illetékes tanács város- és községgazdálkodási osztálya, illetve egy bizonyos értékhatár felett a tanács végrehajtó bizottsága döntött. Érdekes (a társadalmi helyzet fontosságát mutató) momentum, hogy az eladási javaslatban utalni

⁶¹ 1945 után a lakásépítő szövetkezetek keretében 2017 lakás építettek fel. Lásd FORGÁCS–CSEH–SZOMBATI–KERESZTURI 1958: 31.; illetve 1960-ban a *lakóépületek* csak 1,1%-a volt szövetkezeti tulajdonban. Lásd: 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 16.

⁶² A szocialista országok többségében a lakásszövetkezetek építési funkciója sokkal erősebb volt. Lásd: KACSANYÁK 1961: 28–34.

⁶³ 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról.; 5/1955. (XII. 24.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról szóló 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról

kellett a vevő anyagi körülményeire is. A tőkeínséget jól mutatja, hogy a vételi ár egy összegben történő kifizetésekor 10% kedvezményt kapott a vevő, ugyanakkor inkább a rendelet (szociál)politikai vonásait erősítve lehetőség volt kamatmentes részletfizetésre is. A kuláknak nyilvánított parasztok, illetve volt tőkésék és egyéb kizsákmányolók nem vásárolhattak ingatlant.⁶⁴ A viszonylag nagyvonalú szabályozást egy év múlva szigorítottak, 1955-től kezdve már csak maximum háromszobás ingatlant lehetett megvásárolni, és a lehetséges vásárlók közül általában kizárásra kerültek az előzőekben ismertetettek mellett az adott ingatlan korábbi tulajdonosai.⁶⁵ 1959-ben újra tágultak a keretek: a hatszobásnál nem nagyobb ingatlanok mellett „azokban a községekben, ahol az állami tulajdonban álló háziingatlanok kezelése nem biztosítható”, a nagyobb ingatlanok is elidegeníthetők lettek.⁶⁶ Ez egyben meg is mutatta, mi a döntéshozók egyik fontos motivációja: az állami kézben lévő ingatlanok számának és így a fenntartásra fordított összeg csökkentése. A vidéki kisebb ingatlanok fenntartásának, költségességének problémája már közvetlenül az államosítás után is felmerült.⁶⁷

Az anyagi források vészes hiányára utal az is, hogy az eladásból befolyt összeget csak az ingatlanállomány megóvásra és új lakások építésére lehetett fordítani. A lehetséges vevők közül továbbra is kizárták a „tőkéseket, kizsákmányolókat”, azokat, akik az országot engedély nélkül elhagyták és 1957. március 31-ig nem tértek vissza, valamint a börtönviselteket. Egy személy legfeljebb egy hatlakószobás ingatlant vásárolhatott meg, a bérlőket elővásárlási jog és cserelakás illette meg. Az ingatlant a műszaki érték figyelembevételével megállapított, helyi forgalmi áron lehetett eladni. A kamatmentes részletfizetést a maximum 25 éves futamidejű

.....
⁶⁴ Tőkésnek és kizsákmányolónak számítottak: az államosított üzemek és bányák volt tulajdonosai, volt bankárok, földbirtokosok, nagykereskedők, tőzsdebizományosok, valamint mindezeknek vezetőállású alkalmazottai (gyárigazgatók, cégvezetők, jószágkormányzók stb.); a volt arisztokraták (hercegek, grófok, bárók, lovagok stb.); a volt horthysta tábornokok és törzstisztek, csendő- és rendőrtisztek, magasrangú állami tisztviselők (miniszterek, államtitkárok, miniszteri osztályfőnökök, miniszteri tanácsosok, főispánok, alispánok, vármegyei főjegyzők, főszolgabírák, polgármesterek, városi főjegyzők és tanácsnokok, valamint más állami hivatalok és szervek vezetőállású tisztviselői); a volt titkos tanácsok, kormányfőtanácsosok, felsőházi tagok és országgyűlési képviselők; háborús és népellenes bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek (akkor is, ha a büntetésüket kitöltötték); továbbá mindezeknek házasátarsa. Lásd a 14/1952. (II. 17.) MT rendelet az egyes háziingatlanok állami tulajdonba vételéről szóló 1952. évi 4. törvényerejű rendelet végrehajtásáról

⁶⁵ 5/1955. (XII. 24.) VKGM rendelet az állami tulajdonban lévő kisebb háziingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról szóló 4/1954. (XI. 4.) VKGM rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról

⁶⁶ 27/1959. (V. 7.) Korm. rendelet az állami tulajdonban álló kisebb háziingatlanok elidegenítésének szabályozásáról

⁶⁷ MOL M-KS 276. F. 53. cs. 136. ő.e. Előterjesztés a város- és községgazdálkodás munkájának javításáról, 1953. augusztus 29.

3%-os kölcsön váltotta fel.⁶⁸ Talán a viszonylag kedvezményes feltételekből is jól látszik, hogy a „privatizációnak” minimum kettős célja volt. Az egyik bizonyára az állam tehermentesítése (karbantartási költségek csökkentésével) és bevételek generálása volt, de legalább ilyen fontos volt a másik: a pártelit ingatlanokhoz juttatása. (KÖRNER-NAGY 2006: 172)

Az állami ingatlanvagyon további csökkentését hozta egy jórészt inkább politikai, mint lakáspolitikai lépés 1956 után: a korábban államosított lakások, ingatlanok visszaigénylésének a lehetősége.⁶⁹ A határt a „privatizációhoz” hasonlatosan szintén a hat lakószobánál húzták meg, úgy, hogy egy személy legfeljebb két ingatlan igényelhetett vissza.⁷⁰ Az államosítás alóli mentesítést a volt tulajdonosnak kellett kérvényeznie az illetékes tanács végrehajtó bizottságánál. A lakások bérlőit védendő, a visszaigényelt ingatlan bérlői és az új tulajdonos között határozatlan időre szóló bérleti jogviszony keletkezett, és a bérleti szerződés tulajdonos részéről történő felmondása erősen meg volt szigorítva. A mentesítés alá eső volt tulajdonosok körét lényegében ugyanúgy korlátozták, mint ahogy az ingatlanok magánkézbe adásánál láthattuk, egyetlen jelentős különbséggel: egyéni eljárás keretében lehetőség volt arra, hogy a korlátozástól eltekintsenek. A kezdeti nagyvonalú ügykezelést itt is némi szigorítás követte, miután kiderült, hogy az illetékes tanácsok olyan ingatlanokat is mentesítettek, illetve olyan személyek részére is szolgáltatottak vissza ingatlant, amiket vagy akiknek a törvény alapján nem lehetett volna – a pontosításoknak azonban nem volt visszamenőleges hatályuk.

A lakosság anyagi erejének bevonását célzó intézkedések alapvetően sikeresnek mondhatók, hiszen a magánéros építkezés a vizsgált korszakban végig legalább 50%-kal meghaladta az állami lakásépítés volumenét, és számában is folyamatosan növekedett 1953-tól az évtized végéig.⁷¹ Az eredmény olvasatát némileg módosítja, hogy ennek oka inkább az állami építésű lakások alacsony száma volt. Az mindenestre vitathatatlan, hogy mind a lakossági betétállományok, mind a lakásépítési kölcsönigénylések az 1950-es évek közepétől folyamatosan nőttek, bizonyítva ezzel a lakásépítési kedv erősödését, illetve a lakásínség megoldására tett állami lépések elégtelenségét. A magánépítkezés a legtöbb esetben családi házak építését jelentette. Köszönhető volt ez egyrészt a háztulajdon iránti váagnak, másrészt

⁶⁸ 27/1959. (V. 7.) Korm. rendelet az állami tulajdonban álló kisebb házingatlanok elidegenítésének szabályozásáról

⁶⁹ 1957. évi törvényerejű rendelet az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről

⁷⁰ A rendelet 1958-as módosítása ezt egy lakás és egy üdülés céljára szolgáló ingatlanban pontosítja. V. ö.: 1958. évi 13. törvényerejű rendelet az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 1957. évi 28. törvényerejű rendelet módosításáról

⁷¹ *Statistikai Évkönyv 1958.* KSH, Budapest, 1960. 345. és *Statistikai Évkönyv 1959.* KSH, Budapest, 1960. 345.

annak, hogy mindent összevetve ez volt a leggyorsabb és (az állami bérlakástól eltekítve) a legolcsóbb lakáshoz jutási mód. Kiemelten érvényes ez a falvakra, annak ellenére, hogy a lakóik számára biztosított kölcsönök nagysága és gyakorisága is alatta maradt a városiakénak. (KACSENYÁK 1961: 38–39, 43)

Összefoglalóan elmondható: sem a bérlakásrendszer átalakítása, sem az egyéni munkaerő és tőke segítségül hívása, sem a részleges privatizáció nem oldotta meg sem a lakáshiányt, sem a karbantartás problémáját. Jól mutatja ezt, hogy 1958-ban korabeli becslések szerint 310 000–470 000 lakás hiányzott Magyarországon. (FORGÁCS–CSEH–SZOMBATHY–KERESZTURI 1958: 17–19) Az pedig különösen tragikomikus, hogy az 1952-es állami tulajdonba vétel egyik indoka, miszerint a „népgazdaságunkat megóvjá a házingatlanok állagának romlásából eredő kártól”, hét évvel később ellenkező előjellel már privatizáció melletti érvként jelenik meg.⁷² A kudarc oka egyrészt gazdaságpolitikai: a lakásépítés, akárcsak az életszínvonal növelését célzó intézkedések többsége, a korszakban folyamatosan háttérbe szorult. Másrészt az építőipar szakmai-szervezeti problémái miatt még az a korlátozott kapacitás sem volt megfelelően kihasználható, amit erre a területre fordíthattak. Az alacsony lakbérek és a kivételekkel tarkított bonyolult rendszer éppen a legfőbb célt, a meglévő lakóterület hatékony kihasználását tette lehetetlenné. Az olcsó lakáshoz jutás lehetősége, az építőanyag-hiány és az állami költségvetésből erre fordított források szűkössége az egyéni lakásépítést sem tették könnyűvé. A lakásínség erősségét azonban jól mutatja, hogy a korszakban a magánérős lakásépítés komoly szerepet játszott: nemcsak a hátrányosan megkülönböztetett mezőgazdasági területeken (ahol nem volt igazán más módja a lakáshoz jutásnak), hanem az ipari városokban is nagy számban észlelhető.⁷³ Az igazi megoldást – a fokozottabb állami szerepvállalást, illetve annak szándékát – majd csak a 1960-as évek lakótelep-építési programja hozza magával, egyben új problémákat generálva.

⁷² 1952. évi 4. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről; 27/1959. (V. 7.) Korm. rendelet az állami tulajdonban álló kisebb házingatlanok elidegenítésének szabályozásáról

⁷³ MOL M-KS 276. f. 53.cs. 161.ő.e. Előterjesztés a politikai bizottság részére az egyéni lakásépítés helyzetéről, 1954. Február 15.

5. INDOKOLT LAKÁSSZÜKSÉGLET – AZ ÁLTALÁNOS LAKÁSIGÉNY MEGHATÁROZÁSÁNAK KÍSÉRLETEI

50

Az indokolt lakásszükséglet meghatározása az 1945 utáni tömeges lakásépítés egyik alapkérdése. Az állam nem lehet tekintettel minden egyes igényre, és olyan lakás sem igazán képzelhető el, amely mindenkinek megfelel. Így alapkérdéssé vált, az állam mely igényeket fogadja el legitimnek, teljesítendőnek, és ezen indokoltnak tekintett szükségleteket leginkább mely lakástípusok, illetve típustervek elégítik ki. Az a tétel, hogy az embereket a helyes lakáshasználatra tanítani kell, a második világháború után egyre inkább elfogadottá vált (HEIDEGGER 1991: 88–102; FLAGGE 1999: 807–948); így az igények meghatározása összekapcsolódott az állampolgárok nevelésének szándékával. Ez – az élet különböző területein, az egészséges életmódtól a szabadidő helyes eltöltéséig – nem csak az 1945 után lassan kiépülő kommunista diktatúrák sajátja volt. Az intervenciók közös jellemzője, hogy az állami szakértők a tudomány tekintélyére támaszkodva – a korszerűsége és a célszerűsége mint általánosan kívánatos értékekre hivatkozva – igyekeztek átformálni a társadalom többségének helytelen gyakorlatát.

Az indokolt lakásszükséglet, a megkövetelhető minimum meghatározására 1945-től tett próbálkozásokat követem nyomon. Az elemzésben a szakmai, professzionális (esetünkben építészeti) diskurzusból indulok ki, és azt vizsgálom, az itt kialakult tézisek hogyan és mennyiben jelennek meg az állami törvénykezésben és a népszerű, laikusoknak szánt életmód-tanácsadó könyvekben, brossúrákban. A határok természetesen cseppfolyósak – időnként inkább egy kontinuum mentén érdemes képzeletben elhelyezni a téma dokumentumait.⁷⁴

5.1. A szakmai nézet – az építészek elképzelései

Az Országos Építésügyi Kormánybiztosság Építésracionalizálási Osztálya már 1946-ban és 1947-ben két külön kötetben prezentálta a lakásreformmal és a lakásépítés reformjával kapcsolatos nézeteit. A koncepció Major Máté és Perényi Imre irányításával készült. Mindkét építész a kommunista párt tagja, az 1945 utáni építészet meghatározó, irányító alakja volt. Az irányításuk alatt készült tervek és koncepciók joggal tekinthetők tehát az adott időpont államilag elfogadott irányvonalának és szándékuk szerint is az itt leírt gondolatok „a lakásépítőknek,

⁷⁴ A helyes lakásról való gondolkodás természetesen nem 1945 után kezdődött. Ennek előzményei mind Magyarországon, mind Európában korábbra nyúlnak vissza. Különösen hangsúlyos volt a már említett modern építészet hatása. Az előzményekről magyarul: GYÁNI 1992 és UMBRAI 2008.

bútorkészítőknek és lakóknak egyaránt szólnak és a haladás minden fontos tényezőjének”. (GÁDOROS 1946: 5; KISMARTY 1947: 21)⁷⁵

A koncepció kidolgozóinak célja a lakásépítés és a bútortermelés racionalizálása és ezen keresztül a lakáshiány megoldása, valamint „korszerű lakások” építésének lehetővé tétele. A klasszikus modern építészet gondolatainak hagyományában megfogalmazott alaptézis szerint az „emberi test minden munka méretezésének alapja”, ehhez megfelelően kell megépíteni a bútorokat, kiszámítani azok térszükségletét, majd ezekre az eredményekre alapozva lehet megépíteni a „legkisebb térméretekkel” a korszerű lakásokat. A cél tehát nem csak nagy számban, olcsó lakások építése volt, hanem az, hogy „emelkedettebb életmód folytatáshoz” nyújtson segítséget a lakások által. (GÁDOROS 1946: 3–4; KISMARTY 1947: 5, 11)

Milyen a korszerű lakás? Mi számít racionálisnak? Az elérendő cél kijelölésének legtöbbször elengedhetetlen feltétele a jelen és a közvetlen múlt ismertetése, hiszen a célokat is csak valamihez képest lehet megfogalmazni. Nem meglepetés, hogy a közvetlen múlt, az ahhoz kapcsolódó polgári és munkás lakáskultúra az, ami maradi, amit meghaladni szükséges. Az alacsony keresetek és az általánosan gyenge műveltségi színvonal elzárja a kortársak (még a gazdagok) elől is a „jogos emberi követelmények felismerését”. Ebből következik, hogy az értékelés szerint még a legújabban épült lakások is a „korszerűség szintje alatt maradnak”. (GÁDOROS 1946: 15) Az általuk megrajzolt helyzetképben a polgári lakás (melynek ideálja még 1946-ban is meghatározta a „kisembereket”) elsődlegesen reprezentációs célokat szolgált, lehetetlenné téve ezáltal annak értelmes használatát. (GÁDOROS 1946: 19) A polgári lakásokból hiányzik a gyerekszoba, irracionálisan megtervezett a konyha. Nem mentesülnek a kritika alól a második világháború előtt a különböző szociális programok keretében épült munkáslakások sem. Az általuk kidolgozott program (önképében legalábbis) radikálisan szemben áll a régivel, valami teljesen újat igyekszik felmutatni. (KISMARTY 1947: 6)

A szabad koncepciógyártást a háború utáni gazdasági helyzet és az építőipari nyersanyagok hiánya érthető módon erősen korlátozta (volna). A szerzők érezve ezt a problémát, rögtön a bevezetőben jelezték, nem veszik figyelembe az ország gazdasági helyzetét koncepciójuk kidolgozásában, hiszen az csak akadályozná őket az „ideális követelmények” megfogalmazásában. A pillanatnyilag irreális célok megvalósulását 15–20 évre tették, azaz éppen az Óbudai Kísérlet Lakótelep megépítésének éveire. (KISMARTY 1947: 11–12, 18)

A munka logikája a következő. A megfogalmazott „ideális követelmények” alapján készülnének el a títustervek, a títustervekből következnenek a különböző építési szabályok, végül ezek együttesen adnák ki egy sikeres lakáspolitikát

⁷⁵ A két könyvet összetartozóként kezeltem, mivel nemcsak a szerzők, szerkesztők személyében van átfedés, hanem egyértelműen azonos koncepció alapján készültek.

alapjait.⁷⁶ Az elképzelt (jórészt csak az építészeti előfeltételekből kiinduló) lakáspolitikai alapvető célja lett volna egyrészt, hogy a lakások többé ne a lakók vagyoni és társadalmi helyzete szerint különbözzenek egymástól, hanem azok létszámához, foglalkozásukból eredő igényeihez, szokásihoz alkalmazkodjanak; másrészt a lakások lehetőséget adjanak arra, hogy a bennünk folyó élet kellően differenciált legyen. Ez utóbbinak a módját a lakások alapterületének *növelésében* látták, ami újabb kritikája volt a korábbi szociális kislakásépítésnek. Nem meglepő az sem, hogy ezeket a célokat csak közösségi-állami keretek között, az állam fellépésének erősítéseként látták megvalósíthatónak, teret hagyva azonban a szabad piacnak is.

Az építendő lakásokat fürdőszobával, vécével, kamrával és előszobával látták volna el, négy-nél több gyereket nevelő családok számára az állam már családi házat épített volna. Az önálló, teljes háztartást nem igénylőknek – jórészt a fővárosban – garzonlakásokat szántak. (KISMARTY 1947: 12–14) A tervek között nem a szobaszám (hiszen az státuszszimbólum), hanem a lakásban lakók száma alapján tettek különbséget, meg kellett tehát határozni az egy szobára jutó ideális lakószámot. Elvileg hálósobaként két fővel számoltak, de az „átmeneti időkre” hivatkozva végül a nappaliba is terveztek két alvóhelyet a végső lakólétszám meghatározásakor. A tervek kialakításakor egyszerre igyekeztek figyelni az egyes helyiségek funkcióinak elkülönítésére és a megfelelő térhatás, térélmény megteremtésére. Ennek a két ellentétes követelménynek köszönhető az összes tervben megjelenő tolóajtó és a multifunkcionálisnak tervezett étkezőfülke. Szintén a lakások jobb használata érdekében propagálták a kombinált bútorok és beépített szekrények alkalmazását. (KISMARTY 1947: 15)

A cselédek csökkenő száma miatt fontos kérdésnek ítélték meg, hogy a házi-asszonyok számára az otthoni munkát minél könnyebbé tegyék. Ezt két „újdonsággal” igyekeztek elérni: a beépített konyhával és a konyhával közvetlen kapcsolatban lévő étkezőfülkével. A beépített konyha a kényelem mellett a sorozatgyártás lehetősége miatt még olcsóbb is, mint az addigi kisipari módszerekkel elkészített konyhák. Az étkezőfülke előnyeit a már említett rugalmasságban látták, ha szükséges, a konyha része, de ha kellett, akkor a nappali részeként használhatták a lakók, és mivel legtöbbször ablaka is volt, akár dolgozószobaként is funkcionálhatott. Szintén a kényelmet és a takarékoskosságot szolgálta volna a központi fűtés, de (ennek a koncepcióban is bevallott utópisztikus volta miatt) végül a kályhafűtésre is biztosítottak lehetőséget. A minden lakástípushoz tervezett erkély is a megalkotott lakások komfortfokozatát növelte. (KISMARTY 1947: 16–18)

Nem vitás, hogy a kormánybiztosság koncepciója, a bebútorozási tervek és az elkészült lakásalaprajzok minőségben, építészeti gondolatban egész Európában

⁷⁶ A típusterv fogalmának jelentése már a korszakban is módosult, illetve a mai építészeti szakirodalom is másként használja, mint azt Kismarty tette.

megállták a helyüket. Sem a szociálistakás-építéséről híres Bécsben, sem másutt nem volt jobb a típustervek alaprajza, és nem irányoztak elő magasabb komfortfokozatot. A korban megépült lakásokkal már természetesen nem ez a helyzet, de ez nem feltétlenül a koncepciót elkészítők hibája. Sokkal feltűnőbb viszont az, hogy minden gyökeres újítási szándék ellenére – bár „modernizált” és „korszerűbb” formában – a tervezők mégiscsak a polgári (középrétegeknek megfelelő) igényekre válaszoló lakásokat terveztek, igaz a „polgári színvonalra” a társadalom minden rétegét fel kívánták emelni. A nőt továbbra is a konyhában látták, és a gyermeknevelés is elsődlegesen az ő feladataként tűnik fel, amikor a lakás egyes egységeinek funkciói kiosztásra kerülnek. Talán ennek a sajátos „polgári”/városi perspektívának köszönhető az is, hogy a vidéki (falusi) Magyarország lakáshelyzetének megoldása fel sem merült ebben a tervezetben.⁷⁷

A terveket – bár aprólékosan kidolgozásra kerültek – nem szigorúan vett sémának, hanem csak példának szánták, vitaalapnak. A lassan formálódó diktatúra előszelét azonban Major Máté szavai az előszóban már megbízhatóan jelezték: „A jó alaprajzok megoldása továbbra is a tervező építészek feladata marad, de a »jó« jelzöt kiérdemlő lakást csak az itt kimondott elvek szemmel tartásával lehet majd tervezni.” (KISMARTY 1947: 7)

A Gádoros Lajos és a Kismarty-Lechner Jenő által jegyzett kiadványokban felvázolt koncepció alapján lényegében nem épültek lakások. Az anyagi erőforrások hiánya és a szocreál fordulat sem kedvezett a modernizmus nevében kidolgozott lakástípusoknak. A nyugati befolyás helyett (a rossz 1951 előtti példákat elvetve) a Szovjetunió felé fordult a hivatalos építészet, és a fő kérdés az lett: „Hogyan elégítheti ki a várostervező a népgazdaság mindenkori adottságai között a szocialista ember jogos anyagi és kulturális igényeit? Hogyan kell megszervezni a szocialista tartalmú épületekkel az elsőrendű életszükségletek kielégítését a lakónegyedekben?” (GYÁRFÁS 1954: 8, 11, 34) A gazdasági körülményeket szándékosan figyelmen kívül hagyó korábbi koncepcióval szemben olyan típustervek iránt fogalmazódott meg az igény, melyek gazdaságosak és olcsók, de egyben megfelelnek a „jogos életigényeknek”. Ez a többes követelmény (és ebben a szocialista realista felfogás egyetértett a megvetett modern építészetrel) csak a tömeges lakásépítés útján, a lakásépítés nagyüzemi megszervezésén keresztül teljesíthető. (GYÁRFÁS 1954: 12–13, 32) A típusterv a korabeli építészetnek éppen ezekre a kihívásokra adott válasza volt. Az 1950-es évek „marxista-leninista” értelmezésében a tipikus nem az átlagot jelentette, hanem „azt, ami egy megadott szociális és történelmi

⁷⁷ A sorozat harmadik darabjának tekinthető Gádoros Lajos, Kismarty-Lechner Jenő, és Perényi Imre által szerkesztett *Családi lakóház* című könyv is a családi házat csak mint városi lakásformát tárgyalja, és explicit ki is jelenti, hogy a „faluk lakásproblémája” nem képezi vizsgáldásuk tárgyát. Vö. GÁDOROS–KISMARTY–PERÉNYI 1948: 32.

jelenségnek megfelel”. Azt, hogy ez pontosan mi, az építész dönti el, ő választja ki azokat az igényeket, határozza meg azokat a gazdasági kereteket és erőket, amelyek a típusterv kialakítására hatással vannak. (GYÁRFÁS 1954: 30) Ez egyben azt is jelenti, hogy egy típusterv – elviekben – több egy egyszerű lakásalaprajznál, az adott időpontban létező társadalmi helyzet, az emberről való gondolkodás kifejezője – azonban a típustervezés mögött rejlő elméleti megfontolások, kívánalmak és a végtermék, az alkalmazott típusterv között az 1950-es években sem volt feltétlenül szoros kapcsolat.

A tervezés filozófiai megalapozottsága és a típusterv komplexitásának hangsúlyozása ellenére az 1950-es évek első felében a típustervekkel szemben támasztott legfőbb állami követelmény a lakásépítésben a gazdaságosság volt. Ennek köszönhetően a korszakban a típustervek módosításai alapvetően a költségcsökkentést célozták. (KÖRNER–NAGY 2006: 157) Ennek két módja volt: egyrészt csökkentették az építendő lakások komfortfokozatát, másrészt csökkent a tervezett lakások mérete is.⁷⁸ Ezekre a tendenciákra válaszul igyekezett az építéstartársadalom legalább elviekben a minél olcsóbb kivitel állami követelményét a magas lakóértékkel összeegyeztetni. Ebbe a folyamatba illeszkedik az 1954 márciusában elfogadott „lakástervezés-tipizálás kétéves programja”. (CSORDÁS 1955: 261) Ennek keretében készült el az a tanulmány, melyben összefoglalták azokat az irányelveket „amelyek programját képezhetik a tömeges lakásépítés céljára szolgáló új típustervsorozatok kidolgozásának”. (CSORDÁS 1955: 261) A program, némileg visszatérve az 1947-es célkitűzésekhez, az addigiaknál jobban figyelembe vette azt, hogy kiknek és hova terveznek lakásokat. Emellett normákat fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy a család létszáma és összetétele milyen lakásigénnyel jár együtt, milyen legyen az adott lakás bútortáza, felszerelése, és mekkora legyen az alapterülete. A cél tehát az volt, hogy a gazdaságosság mellett a lakások használati értéke is újra fontos, fontosabb szempont legyen, sőt a kifogástalan használhatóság az alapkövetelmények egyike lett. A lakások használati értékének az emelését a tervezők elsősorban a kis lakóterületen végrehajtott differenciálás (a lakóhelységek újszerű kapcsolata) és az adott alapterületen belül a lakóterület növelése útján (nappali, étkezőfülke) próbálták elérni.

A lakásalaprajzok jobb szerkesztése és a nagyobb lakóterület mellett a lakások használati értékének növelését szolgálta volna a többféle, a lakosság igényeihez alkalmazkodó típustervek kidolgozása. A program irányítói a feltételezhető lakásigényeket egyrészt településfajták szerint különböztették meg. A falusias településekre szánt többszintes lakóházak lakásait egyszerűbb alaprajzzal és gyengébb technikai felszereltséggel kívánták ellátni (igaz nagyobb alapterület

⁷⁸ A korszak típusterveit építészettörténeti szemszögből elemzi BRANCZIK 2011: 53–105.

mellett), mint a városi, nagyvárosi megfelelőiket. A lakásigények másik változója a jövőendő lakók foglalkozása. A fő rendező szempont a különböző foglalkozásoknak a falutól való távolsága volt. A segéd munkások mint „a falusi életmódtól nem régen elszakadt munkásréteg” és az értelmiségiek mint a leginkább urbánus csoport jelentették a skála két végpontját. Ennek megfelelően a vidéki munkásnak lakókonyhát szántak nagyobb kamrával, a kiskeresetű munkás és alkalmazott számára – mivel kevés bútora van – a kisebb alapterületű és egyszerűbb lakás a megfelelő, és az „értelmiségi dolgozók otthoni munkahelyéül külön kis szobát” terveztek. (CSORDÁS 1955: 266–267)

Az állami követelmények hatására felépülő csökkentett értékű lakások (cs-lakások) szakmai kritikája is gazdaságosságot és a lakóértéket próbálja közös nevezőre hozni, törekedve arra, hogy a cs-lakások kategóriáján belül találja meg a legjobb megoldást. (RÁKOSI–SAFÁRY–SZEKERES 1956: 188–194) A szerzők által kidolgozott javaslat az alapterület redukcióját (melynek hatására azonos területen több lakás épülhet) fejlettebb alaprajzokkal és a lakások jobb technikai felszereltségével kívánja ellensúlyozni, illetve olyan lakások felépítését javasolja, melyek az „átmeneti időszak” elmúltá után könnyen korszerűsíthetők. Az építészetben túl mutat a koncepciónak az az eleme, mely a lakáselosztás gyenge hatékonyságára hívja fel a figyelmet, azt tanácsolva, hogy ne pusztán a rászorultság, hanem a kiutalandó lakás típusa és a beköltöző család kompatibilitása is szempont legyen. (RÁKOSI–SAFÁRY–SZEKERES 1956: 189, 194)

A politikai változásokra reagálva tehát az építészeti diskurzus egyre egységesebb volt abban, hogy a lakásépítések olcsóbbá tétele az alapterület csökkentésével csak akkor lehetséges, ha egyben jobb felszereltség és jobb alaprajzok útján nő a lakások lakóértéke. Ezek az elvek az új típustervjavaslatokban is megjelennek, ennek ellenére a hivatalos típusterv-katalógusok nagyrészt még mindig a csökkentett komfortfokozatú lakások terveit tartalmazták. (BRANCIK 2011: 76–77) Természetesen voltak kivételek, hiszen például 1955-ben is épültek olyan lakások, amelyek a merev típustervektől eltérve, a racionális lakáshasználat szempontjait tartották inkább szem előtt. A dolog ritkaságát jól mutatja, hogy a tervező Kismarty-Lechner Kamill saját maga által tervezett (és szerinte a gazdaságosságot és a használhatóságot jól ötvöző) lakóházat bemutató cikke végén, a merev típus-tervezés ellen és az építészeti kreativitás érdekében emeli fel a szavát. (KISMARTY-LECHNER 1957: 7–13)

A típusterv volt az az eszköz, amellyel az állam a legközvetlenebben tudott próbálni a megépülő lakásokra hatni. A típustervek alapjául szolgáló elvek mindig az arra vonatkozó aktuális állami álláspontot tükrözték, milyen a helyes lakás és a megfelelő lakáshasználat. Azzal, hogy 1950-től az állami építkezések esetében *elvíleg* kötelezővé vált a típustervek használata, ez a normaadási igény még nagyobb hangsúlyt kapott. A normaadási szándékot természetesen korlátozta a típustervek

gyakori változása, az alkalmazásukkal kapcsolatos kritikák, a típustervektől való eltérés a gyakorlatban, és az állami lakásépítés korlátozott volta.⁷⁹

A legmeglepőbb a típustervekben megjelenő életmódbeli normákkal kapcsolatban az, hogy az általános várankozásokkal ellentétben a korszak sztálinista, szocialista realizmus jegyében fogant típustervei azok, amelyek a legkevésbé törekszenek arra, hogy a lakások, azok alaprajza és berendezése útján meghatározzák, és megreformálják (!) a bennük lakók életét. Az 1947-es és az 1955 utáni javaslatokban teljesen egyértelműen tetten érhető a nevelő, normatív szándék. Nem véletlen, az sem, hogy csak az 1950-ig elkészült típusterveknél találunk bútorozási terveket, és 1955-ig a lakások berendezése, azok helyes vagy helytelen használata nem kerül szóba.

Ugyanebbe az irányba mutat az is, hogy míg az 1950 előtti és 1955 utáni típus-tervekben és típustervjavaslatokban megjelenik a strukturálódás, specializálódás, a bizonyos társadalmi csoportok, foglalkozások (gyakran csak képzelt) szükségletei kielégítésének igénye, addig a szocialista realizmus idején kidolgozott típus-tervek „a lakással szemben támasztott társadalmi igények átlagát” kívánták kiszolgálni, vagy a tényleges lakossági igényeket egyáltalán nem vették figyelembe. (CSORDÁS 1955: 260; KÖRNER–NAGY 2006: 165) Úgy tűnik, a magyarországi sztálini típusú diktatúra számára az építészet ugyan eminensen a propaganda eszközei közé tartozott – erre számos példát ismerünk, az állam mindent megtett azért, hogy a szocialista realizmus esztétikai elvei az építészetben érvényesüljenek –, de a nagy ipari projektek és középületek mellett a lakásokra már nem jutott annyi figyelem. Az ekkor használt típus-tervekből egyértelműen kitűnik, hogy a cél első-sorban a minél gazdaságosabb lakásépítés volt. A szocialista realizmus dogmája csak a homlokzatok kialakításában jelentkezett, a lakások alaprajza (és így használhatósága is) ehhez (illetve a költségek csökkentéséhez) alkalmazkodott, nem pedig valamiféle szocialista ideáltipikus életmódhoz. (KÖRNER–NAGY 2006: 229) Ezzel szemben a szocialista realista korszak előtti és utáni típus-tervek és a hozzájuk fűzött magyarázatok egyértelműen (a modernista építészet hagyományaihoz híven) befolyásolni, „javítani” akarják a lakáshasználók életmódját.

5.2. A rendeletektől a társadalomképig

Az 1947-ben kiadott Országos Építésügyi Szabályzat funkciójánál fogva kénytelen volt egyfajta képet megalkotni az egészséges és korszerű lakásról.⁸⁰ A rendeleti forma természetesen erősen meghatározza a tartalmat is, nincs hely hosszadal-

⁷⁹ Az állam szerepét a korszak lakásépítésében és a típus-tervek alkalmazásának gyakorlati határait a következő fejezet tárgyalja.

⁸⁰ 16.500/1947 ÉKM rendelet az Országos Építésügyi Szabályzat első részének megállapítás tárgyában, 63–65. §.

masan kifejtett ideáknak, annál inkább fontosak az aprólékos meghatározások – mindezek ellenére kirajzolódnak a kívánatos lakás paraméterei, amik egyben a hiányokra is felhívják a figyelmet. Világos a cél: a legelterjedtebb egyszobás, komfort nélküli, gyakran a konyhát is nélkülöző lakástípussal szemben a szabályzat előírásai valami jobbat, az 1945 utáni újrakezdés önképének inkább megfelelőt határoztak meg. A szabályzat nem kívánt keveset. Az újonnan megépülő lakásokban több (legalább három) helyiségnek (köztük konyhának) kellett lenniük. Ez alól csak a lakás felszereltségének növelésével lehetett felmentést kapni, azaz ha a lakás komfortos, csatornával, folyó vízzel és fürdőszobával volt felszerelve, eltekintettek a legalább három helyiség követelményétől, de ez utóbbi esetben is a lakóhelyiségnek legalább 20 m²-esnek kellett lennie. Világos lakások építésének érdekében aprólékosan meghatározták a szobák alapterületének és a szobákhoz tartozó ablakok felületének arányát.⁸¹ Ez az irány egyértelműen elvezet a korban legelterjedtebb egyszobás, komfort nélküli lakástípustól, és tükrözi a modern építészek „egészséges lakás”-fogalmának hatását.

Más irányból közelít a kívánatos és elégséges lakás definíciójához az 1948-as lakásügyi rendelet.⁸² Az „indokolt lakásszükséglet” fogalmával egy egyén, család számára még elegendő, megfelelő teret, lakásméretet próbálja meghatározni. A lakásügyi rendelet tehát nem egy lakás paramétereit határozta meg, hanem egy adott lakószámhoz rendelte hozzá a szobákat, a lakóterületet, illetve a meglévő lakások ideális kihasználtságát célozta. Alapelve – egy személy részére jár egy szoba (vagy 16 m³ lakótér), további szobák pedig két személyenként igényelhetők –, lényegében a korszakban végig meghatározza a lakásról általában és az ideális lakásról konkrétan folyó gondolkodást. Érdekes, hogy az extrém szituációk mellett (betegség) csak az otthon folytatott kisipari tevékenység, illetve a tágan értelmezett értelmiségi munka jogosított további szobára. Az értelmiségi munka különlegességének elismerése egy további helyiség (a dolgozószoba) jogos igénye által szintén meghatározó motívuma lesz a korszakban születő „ideális lakás”-leírásoknak és folyamatosan része a rendeleteknek is.

Az 1950-es években az Egészségügyi Minisztérium is fontosnak érezte, hogy propagandakiadványai segítségével nevelje az ország polgárait, és standardokat állapítson meg a lakásokkal és a lakáshasználattal kapcsolatban. Nem igazán meglepő eredmény, hogy az 1950-es évek elején az (egészség)politikai propagandának is a meghaladni való ellenségképe a Horthy-korszak. Demagóg fordulatokon és a Szovjetunió kötelező említésén túl a legfőbb különbség a brosúrák gyakorlati orientációja volt. Amíg az 1946–47-es koncepció tudatosan figyelmen kívül hagyta

⁸¹ 16.500/1947 ÉKM rendelet az Országos Építésügyi Szabályzat első részének megállapítás tárgyában, 63. §.

⁸² 6000/1948. Korm. rendelet a lakásügy ideiglenes rendezése tárgyában, 40. §

a valóságot, addig ezek a kiadványok – eltekintve a korban szokásos utalásoktól az ötéves terv során majdan megvalósuló vívmányokra – nagyon konkrét problémákra koncentráltak. Ezenkívül külön figyelmet fordítottak a falusi lakás és lakásépítés kérdéseire.⁸³

Az egészséges falusi és városi lakás belmagassága három méter, az ablakok ajánlott mérete a szoba alapterületének 10%-a, és egy felnőtt számára minimum 20 m³ egy gyermek számára 10 m³ légtér ajánlott. Ez az elsőre talán nagynak tűnő szám (mely 4 m³-rel több, mint az 1948-as standard) azt jelenti, hogy (ha csak a légteret tekintjük) egy 4 fős család számára elégséges lenne egy 20 m² lakás (az ideális háromméteres belmagassággal számolva). Nagyon fontos a lakás megfelelő tájolása: északra nézzenek a kiszolgáló helyiségek, délre és keletre vagy nyugatra a lakószobák. Elfogadva a lehetőségeket, a modern központi fűtés helyett a cserépkályhát ajánlják, jelezve, hogy a legelterjedtebb vaskályhás fűtéshez képest ez is fejlődést jelent.⁸⁴ Jól látható a modern építészet bizonyos alapelveinek (például benapozás) hangsúlyozása és nem tagadható a lakáshasználók mindennapi problémáira való koncentráció. A fürdőszoba, központi fűtés mint kívánatos standard megjelenik ugyan, de csak a hétköznapi valóság mellett, annak alárendelve.

Az 1950-es évek építészeti szakdiskurzusai 1958-ban érték el a tágabb nem szakmai nyilvánosságot. A lakásépítés megújítását célzó állami szándéktól valószínűleg nem függetlenül készült több jelentés, könyv, amelyek a lakáskérdés addigi történetének tanulságait igyekeztek levonni. Ezek között van olyan is, amely megpróbálja az „ember és lakása” viszonyait némiképp nagyobb rendszerben is megragadni. A kötetben a lakásviszonyok mint a nép „kultúrszínvonalának” fontos attribútumai jelennek meg. A megfelelő lakáshelyzet alapja „a boldog családi életnek, a magas kultúrszínvonalnak és mindezekben keresztül a fejlődést biztosító termelés állandó emelkedésének”. (REISCHL 1958: 39). Éppen ezért az idézett könyv igyekszik a lakással szemben támasztott általános igényeket (védelem, pihenés, tisztálkodás, vendégfogadás, étel készítése, étkezés) és ezeknek az abban meghatározónak tartott társadalmi csoportokban jelentkező variációit körülírni, hiszen a szocializmus egyet jelent az általános lakásigények maradéktalan kielégítésével – szól a tézis. (REISCHL 1958: 54) Az igényeket a szerző két változó mentén tipizálta: egyrészt a lakásban majdan lakó családok létszáma szerint, másrészt (hasonlóan az 1955-ös Csordás által ismertetett koncepcióhoz) a foglalkozás alapján. Egy főnek 6–10 m²-es szobát, két főnek viszont csak 12–14 m²-es szobát szánt a korszerű lakás ideálját megfogalmazó könyvfejezet. Ennek megfelelően az egy-két főnek szánt garzonlakás, melynek elképzelt lakói nem otthon étkeznek, így konyha csak csökkentett formában található meg, 30–35 m² alapterületű.

⁸³ Az egészséges lakás követelményei. Egészségügyi Minisztérium, Budapest, 1951, 12.

⁸⁴ Tegyük egészségesebbé lakóházunkat. Egészségügyi Minisztérium, 1951.

Az egy gyermekes családoknak egy- és másfélszobás lakások jártak volna 35–45 m² közötti mérettel, egy ötfős családnak 50–65 m²-en kellett volna elférnie, és a háromszobás, hat személynek szánt lakás tervezett nagysága sem volt nagyobb 65–70 m²-nél. (REISCHL 1958: 58–62) A méreteknél azonban sokkal izgalmasabb néhány egyéb jellemző. Egyrészt még az ideálnak, mintának szánt elképzelésekben is minden szobában aludt legalább egy, de inkább két felnőtt, ami nyilván megnehezítette (elvieken is) a társas- és magánélet szétválasztását, és nem biztosította a visszavonulás lehetőségét. Másrészt, hogy a vécé és a fürdőszoba elválasztása csak a kétszobás vagy annál nagyobb lakásoknál jelenik meg. A lakáshiány és a forráshiány még a célok megfogalmazásánál is érezte a korlátozó hatását.

A család létszáma szerinti meghatározottság mellett a lakástípusok különböző foglalkozási ágakból fakadó igények alapján is meghatározásra kerültek. Már maga a négy kidolgozott foglalkozási kategória is jól mutatja a korabeli hivatalos társadalomszemléletet és annak korlátosságát is. A mezőgazdasági dolgozók, a bányászok, az ipari dolgozók és az értelmiség kapott külön lakástípust. (REISCHL 1958: 56, 62) A korszak társadalomfelfogásához illet, hogy munkásság két kategóriában is megjelenik. Az ipari dolgozónak lényegében csak egy speciális típusát képviselő bányász kiemelése azonban nemcsak ideológiai okoknak volt köszönhető, hanem a bányászatnak a gazdaságban elfoglalt szerepével is összefüggésben volt.⁸⁵ A parasztsággal kapcsolatos gondolkodás szegényességét jelzi, hogy egy kategóriába szorítanak egy mégis csak tagolt, és már csak létszámánál fogva is fontos társadalmi csoportot. A hátrányos megkülönböztetés benyomását csak megerősíti a mezőgazdasági dolgozóknak szánt lakás leírása és milyenségének indoklása. A falusi létmód egyfajta egzotikumként jelenik meg, mely az önellátásra rendezkedett be, ahol a családtagok együtt, egy időben dolgoznak. Nemcsak a tüzelő krónikus hiánya, így a fűtés nehézkessége jelenik meg kész tényként a leírásban, hanem az is, hogy a mezőgazdasági dolgozók lakóháza még hosszú ideig kénytelen lesz nélkülözni a közműveket, így a fürdőszobát is. Az archaikus közösségi létmódnak megfelelően a mezőgazdasági dolgozó háza kevésbé tagolt (annak ellenére, hogy a munka- és a lakóhely összefonódik) és a nagy lakókonyha köré szerveződik, amely egyszerre bizonyos munkafolyamatok, az étkezés és a közösségi élet színtere. A paraszti lét egzotikum voltát erősíti az olvasóban, hogy a hagyományos falusi építkezés veszélyeztetett formaként jelenik meg, amit védeni, és formai megoldásait az új házaknál is alkalmazni kell. (REISCHL 1958: 65–66)

A bányász elképzelt életmódjával félúton jár a paraszti és városi (ipari munkás, értelmiségi) létmód között. A bányászkolónia egyfajta vidékre oltott városiasságot képvisel, magasszintű ellátórendszerrel (könyvtár, mozi, orvosi rendelő), közművekkel

⁸⁵ Vö. *Kor-kép* 2002, SCHULLER 2006: 246–308, különösen 246–260.

ellátott házakkal az ezek mellett megjelenő kerttel és állattartással. A konyha, hasonlóan a paraszti háztartásokhoz, egyszerre tételeződik a közösségi élet, a házi munka és az étkezés színterének. A bányászoknak szánt lakás azonban már sokkal tagoltabb, a háromműszakos munkavégzés miatt a szobák egymástól elhatároltak és különbejáratúak, lehetőséget adva így a visszavonulásra. (REISCHL 1958: 70)

Szintén sokat mond a korszak hivatalos társadalomképéről, hogy az ipari munkásság és az értelmiség életmódját lényegében hasonlóan írják le. Ez a két foglalkozási csoport áll a társadalmi hierarchia csúcán; „a család minden tagja (a nők is) igénylik a lakástól a zavartalan és önálló élet feltételeit”, az „állandó önművelés” igénye is itt jelenik meg először. (REISCHL 1958: 71) A nyilvánvalóan propagandisztikus és nevelő célzatú leírásban a nő és a férfi egyenrangú mind a kereset, mind a házimunka tekintetében. Ennek megfelelően a nekik szánt lakásban minden szoba közvetlenül az előszobából megközelíthető, a fürdőszoba „tökéletesen felszerelt”, a konyha pedig, mivel minden családtag dolgozik, és így a munkahelyén ebédel, csökkentett méretű, de gépesített. Az „értelmiségi dolgozó” egyetlen kiváltsága – mivel a szellemi munka, a munkahely elhagyása után is „tovább lüktet” – a dolgozószoba. (REISCHL 1958: 72–74)

Különböző elemzés nélkül is világos, hogy a két változó (családnagyság és foglalkozás) mentén meghatározott ideális lakásformák nem igazán egyeztethetők össze egymással. Ennek fő oka, hogy míg a családnagyság szerint kialakított kategóriák (a lakáshiányt inkább figyelembe véve) minden szobába két felnőttet helyeztek el, addig a foglalkozások szerinti felosztás a privátszféra igényét, a visszavonulás lehetőségét helyezte előtérbe, ami nyilván a lakáshasználatnak egy teljesen más formáját kívánta volna meg. Nem meglepő, hogy a korszak típussterveiben és a megépült lakóházak esetében is inkább az első felosztás intenzívebb kihasználtságát helyezték előtérbe, a foglalkozási csoportoknál megfogalmazott ideálok nem igen teljesültek. A korszerű lakással kapcsolatosan megfogalmazódó alapelvek (lakóterület arányának javítása, kislakások flexibilis terekkel, illetve az újfajta bútorok fontossága) megegyeznek az Óbudai Kísérleti Lakótelep építése kapcsán megfogalmazottakkal. (REISCHL 1958: 65–66)

Az életmód-tanácsadó könyvek, brosrák hangja és irányultsága megváltozik az 1950-es évek második felében. Eltűnnek a durvább propagandaszólamok, és még inkább a valós életkörülményekre és az így felmerülő problémákra próbálnak választ adni a kiadványok. Szó esik immár arról, hogy sokszor több generáció is lakik egy szobában, illetve igyekeznek tanácsokat adni (az eddig nem említett) a társbérlet során felmerülő problémákra is. (REISCHL 1958: 70) Központi helyen tárgyalják az 1956 utáni kiadványok a lakáshiányból fakadó zsúfoltságot. Ennek enyhítésére, hivatkozva a „korszerűsésre” és „célszerűsésre” mint központi értékre, születtek a különböző megoldások, a függönnyel elválasztott fürdőszobától az összecsukható asztalig. A lakáshiány miatt a szobáknak egyszerre több

funkciót is el kellett látniuk, ez magával hozta a bútorok sokféleségét is. (PATAKI-KELEMEN-MOLNÁR 1961: 25)

Az 1950-es évek végének válasza a lakáskérdésre, a kislakás is megteremtette a maga tanácsadó irodalmát. Külön könyv is született a kislakások praktikus berendezéséről és használatáról. A kislakások kapcsán a sokáig megvetett hallt is rehabilitálják, hiszen kislakásos perspektívából a lakótér minden részét kényyszerűen hasznosítani kell. Ennek megfelelően az ebédlő eltűnésével a családi étkezések ajánlott helyszíne vagy a konyha (lakókonyhaként) vagy a nappali lesz. (GYARMATI 1957: 5–81) Ezek az egy adott teret egymással párhuzamosan sokféle módon használni kívánó megoldások egyszer már megjelentek a korszak eleji építészeti koncepciókban, és most, a korszak végén térnek vissza a lakásépítést megújítani kívánó alaprajzokon is.

A korábbiaktól eltérően fontos kérdésként merült fel a nő családon belüli helyzete. Egy halvány emancipálódás figyelhető meg tanácsadó irodalomban. Egyre inkább követelménnyé vált, hogy a nő (mivel egyenrangú társa a férfinak a termelő munkában) ne egyedül végezze a házimunkát. De míg 1956-ban példaként Lenint hozza fel Pataki Mária, aki „hatalmas elfoglaltsága mellett is tudott időt szakítani arra, hogy feleségének a háztartásban segítsen” (PATAKI 1956: 28) addig egy hasonló, 1961-es kiadványban Lenin már nem szerepel, helyette viszont kimondásra kerül, hogy a nőknek saját maguknak kell kivívniuk magánéletükben az egyenjogúságot. (PATAKI-KELEMEN-MOLNÁR 1961: 3–5) 1956-ban egy „hőst” kellett felmutatni a házimunka megosztásának elfogadtatása érdekében, 5 évvel később már elég volt utalni az asszonyok érdekérvényesítési lehetőségeire.

Végso soron milyen lakásideál rajzolódik ki az 1950-es évek diskurzusaiban? Valójában az egységes kép hiányát lehet csak konstatálni. A lakásépítésre fordított erőforrások korlátozottsága és a használó lakásigénye közötti feszültséget még elméleti szinten sem sikerült feloldani. A gazdaságosság, „olcsóság” követelményére a modern építészet klasszikus válasza a sorozatgyártás volt egész Európában. Magyarországon erre technológiai okokból az 1960-as évek elejéig nem igazán volt lehetőség. Az 1947-es lendületben megfogalmazott célok a komfort és a lakások alapterületének növelése tekintetében hamar illuzórikusnak bizonyultak, és így az elméleti koncepciókból is eltűntek. A lakások drágaságának problémáját a méretek és a komfortosság csökkentésével, illetve az egyszerű alaprajzok előnyben részesítésével próbálták megoldani, azaz inkább az a háború előtti szociális lakásépítési hagyomány tért vissza (természetesen a forrás említése nélkül), amelyet a modern építészet hívei egyszer már Magyarországon is elvetettek. A költségek csökkentését kívánó állami akarat következménye volt az egyre csökkenő alapterület – ezt élhetővé tenni csak ötletes alaprajzokkal és a lakások gépesítetttségének növelésével lehetett, ami viszont elméletileg újra a költségek növelését hozza magával. A gyakorlatban próbálta ezt a dilemmát megoldani

1958 után az Óbudai Kísérleti Lakótelep. A kísérlet sorsáról és eredményeiről egy külön fejezetben írok. Ráadásul már ezekkel a csökkentett komfortfokozatú lakásokkal kapcsolatban is felmerült egy jóformán az egész szocialista időszakban fennálló probléma: a lakásokat nem azok kapták, akik számára azokat tervezték, azaz akik életmódjának, adott életciklusának éppen megfelelt, ezért a beköltözők életminőséget sokszor nem javította.

A tömeges lakásépítés általános dilemmája, hogy egyszerre kell kielégítenie sokféle lakásigényt. A korszakban – ahogy bemutattam – különböző elméleti próbálkozások voltak ezeknek az igényeknek az elméleti összegzésére, olyan tézisek kialakítására, melyek a típustervezés vezérelvéül szolgálhattak volna. Ezeket a vezérelveket meghatározta az 1945 előtti korszak (néha csak formális) tagadása, a gazdasági kényszerek, illetve a kommunista vezetés társadalomképe. A különböző koncepciókban közös pont a némileg sematikus társadalomkép, amelynek társadalmi csoportjai mögött valójában egy falu-város, mezőgazdaság-ipar kontinuum feszül, mely különösebb probléma nélkül elfogadja a falusi, mezőgazdasági területek elmaradottságát, és lakóinak hátrányos helyzetét. Nagyon érdekes viszont, hogy értelmiségi munkának minden egyes koncepcióban (legyen szó szakmai cikkről vagy minisztériumi rendeletről) nimbusza van, mely a külön dolgozószo-
bá kíváncsiságában manifesztálódik. Nem túlzás ebben a különböző rendeleteket, tanulmányokat megfogalmazó értelmiségiek sikeres önreprezentációjának termékét látni. A közös pontok ellenére a különböző koncepciók egymásnak is ellentmondtak, a családnagyság szerint meghatározott lakástípusok például nem igazán voltak összefésülhetők a társadalmi csoportok számára kidolgozott lakástípusok követelményeivel. Az építészeti ideál és az állami lakásépítési gyakorlat elvált egymástól, a rendeletekben meghatározott indokolt lakásszükséglet fogalma lett az a legkisebb közös többszörös, amely mind az építészeti elképzelésekben, mind a konkrét títustervekben, előírásokban korszakon átívelően megtalálható.

A különböző állami-szakmai kiadványokban megjelenő elméleti koncepciók és az azoknak megfelelő normák kapcsán mindig felmerül a kérdés: mennyire sikerült ezeket az értékeket a gyakorlatba áthelyezni, ott megvalósítani. A következő fejezetben statisztikai adatok, törvények és rendeletek alapján próbálom meghatározni azt a helyet, amelyet az állam az 1950-es évtizedben a lakásépítésben betöltött, és azt a mértéket, amennyire értékeit nemcsak képviselni, hanem érvényesíteni is tudta.

IV. A LAKÁSMENNYISÉG ÉS -MINŐSÉG VÁLTOZÁSA

AZ ÁLLAMI BEFOLYÁS HATÁRAI

63

Az 1950-es években a lakásépítés nem tartozott az állami beruházások prioritásai közé, mivel az állam anyagi erőforrásainak nagy részét a nehéz- és hadiparra, azaz „a termelő erők gyors fejlesztésére” koncentrált. (FÓRIZS 1958: 27–28; FORGÁCS–CSEH–SZOMBATI–KERESZTURI 1958: 15, 18) Az újonnan felépített lakások száma 1950 és 1953 között folyamatosan csökkent, 1954 és 1959 között ingadozásokat mutatva ugyan, de nőtt, 1959-re majdnem 100%-kal meghaladva az 1950-es szintet. A rendelkezésre álló adatokból az is kiolvasható, hogy a teljes korszakban a növekedés jó része nem állami lakásépítésből származott. Ezzel együtt a lakások száma 1949 és 1959 között 11,8%-kal nőtt – ez ugyan jócskán meghaladja az 1941–1948 közötti növekedési rátát (2,9%) és némileg magasabb az 1930 és 1941 közötti emelkedésnél (9,9%), de messze elmarad (abszolút számban is) az 1920–1929 közötti évek növekedésétől (19,5%).¹

Természetesen a tendenciák regionálisan különböző képet mutattak. Budapesten 1949–1960 között az országos átlag felett 16%-kal nőtt a lakásszám, de alatta maradt a megyei és járási jogú városokban mért változásnak (21,4% és 17,6%); arányaiban a legkisebb (8,3%), számszerűen viszont a legnagyobb lakásszámnövekedésre a községekben került sor.²

A lakások gyarapodásában jelentkező dinamikai különbségek azonban nem igazán változtatták meg a teljes lakásállomány település szerinti megoszlását.

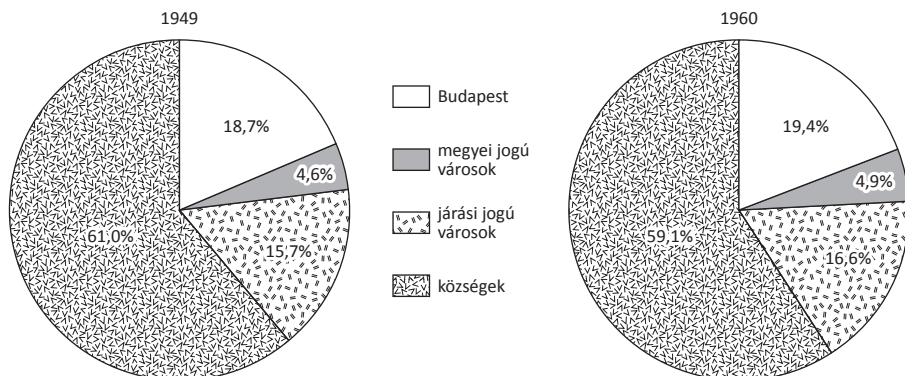
A megyei és járási jogú városok lakásállományának önmagukhoz képest imponáló növekedése és az e mögött álló erőltetett iparosítás, illetve a szocialista városok építése, fejlesztése ellenére a lakások többsége községekben, azaz falusi és inkább mezőgazdasági környezetben volt található. Az arányaiban alacsonyabb növekedés községeknél a magas kiindulási értéknek is köszönhető.

Ha az új lakásokat az építetők szerint elemezzük, némi fény derül arra, hogy az állam ipari városokra koncentráló gazdaságpolitikája ellenére miért nem változott lényegesen a lakásstruktúra az 1950-es években. Jól látszik, hogy szinte

¹ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 2.

² 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 11.

Lakások megoszlása települések jellege szerint

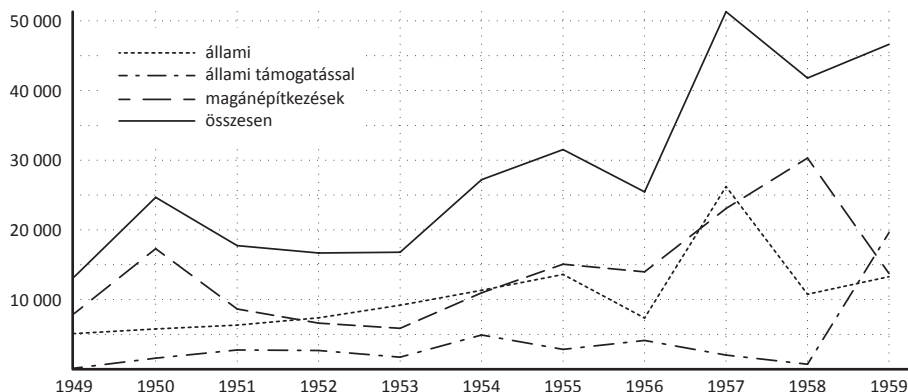
FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 11.

64

a korszak egészében a tisztán állami építkezés (azaz állami tervek alapján, állami kivitelezésben készült lakások) aránya a magánépítkezés aránya alatt maradt, sőt a legtöbb évben a tisztán önerőből felépített lakások alkották a legnagyobb csoportot. Ez az állami preferenciák érvényesülésének is határt szabott.

Az új lakások számának változása az 1950-es évtizedben szépen magyarázható a politikai klíma változásaival. Az 1950-es évek elején, a gazdaságpolitikai célkitűzéseknek megfelelően az erőforrások szinte kizárólagosan a hadi- és nehéziparba áramlottak, és ez nemcsak az állami építkezések számát csökkentette, hanem

Új lakások száma építetők szerint

FORRÁS: Statisztikai Évkönyv 1958. KSH, Budapest, 1960. 345. és Statisztikai Évkönyv 1959. KSH, Budapest, 1960. 345. Az 1959-es évben az állami kölcsönrel felépült lakásokat az állami támogatott kategóriába sorolták, előtte azonban a magánépítkezések közé, e két kategória arányának hirtelen változása nagyrészt ennek köszönhető.

az építőanyag-hiány miatt a magánéros lakásépítések számát is korlátozta. Az 1953-as esztendő itt is fordulatot hozott: a lakosság életszínvonalának emelésére is törekvő gazdaságpolitika a lakásépítések terén is éreztette hatását, az 1956-os forradalom okozta megtorpanás után pedig magasabb szinten folytatódott a korábbi trend.

Ugyanez a hullámváz mutatható ki, ha a lakosságra jutó új (vagy helyreállított) lakások számát figyeljük. 1950-ben 1000 lakosra 2,6 új (vagy helyreállított) lakás jutott, 1953-ban 1,7, 1959-ben viszont már 4,7.³ A lakásállomány egésze az 1950-es években mintegy 9%-kal, 250 ezer lakással nőtt. Jól mutatja azonban a lakásépítés súlyát a kor szocialista gazdaságában, hogy a lakók 78%-a még 1960-ban is 1945 előtt épült lakásban lakott.⁴

A lakóépületek magassága, az emeletek száma nem feltétlenül mérőszáma sem a városiasodásnak, sem a lakásállomány minőségének. Ennek ellenére a települések képét alapvetően meghatározza az emeletes épületek aránya és a laikus szemlélő számára mindenképpen hozzátartozik a városhoz a többszintes épület. 1960-ban a lakóépületek nagy része (98%-a) földszintes családi ház volt, még Budapesten is csak 13,6% volt az emeletes házak aránya, pedig itt volt az összes emeletes lakóépület 85%-a. Az emeletes lakóépületek zöme egyemeletes, Budapest kivételével, ahol a többszintes lakóépületek 55,4%-a két- vagy annál több emeletes. Ezekben a számokban azonban az 1945 előtt épült bérházak is benne foglaltaknak. Az állami lakásépítés teljesítményét (hiszen emeletes, többlakásos lakóházak szinte kizárólag állami beruházásban épültek) az 1950-es években jól mutatja, hogy a tizenegy vagy annál több lakásos lakóépületek aránya a teljes állományban 1949 és 1960 között csak 0,2%-kal, 0,8%-ra nőtt.⁵

A lakások szobaszámában a korszakban lassú változás figyelhető meg. 1949 és 1960 között nőtt a kétszobás lakások részaránya (25%-ról 33%-ra), de a lakások 62,2%-a továbbra is egyszobás volt, a három- vagy többszobás lakások részaránya érdemben nem változott.⁶ Ha nem a lakásokból, hanem a lakókból indulunk ki, megközelítőleg ugyanezt a képet kapjuk: 1960-ban a lakók 56,1%-a egyszobás lakásban lakott, 36%-a pedig kétszobás lakásban.⁷ A kétszobás lakások arányának növekedése több tényezőnek is köszönhető. Egyrészt az újonnan épült lakások jelentős része kétszobás volt, illetve sok egyszobás lakást bővítettek kétszobássá; másrészt a négy- és többszobás lakások megosztásakor is többnyire kétszobás

³ Az imponáló növekedésben nyilván szerepet játszott az 1956-os forradalom után kényszerűen emigrálók tömege is.

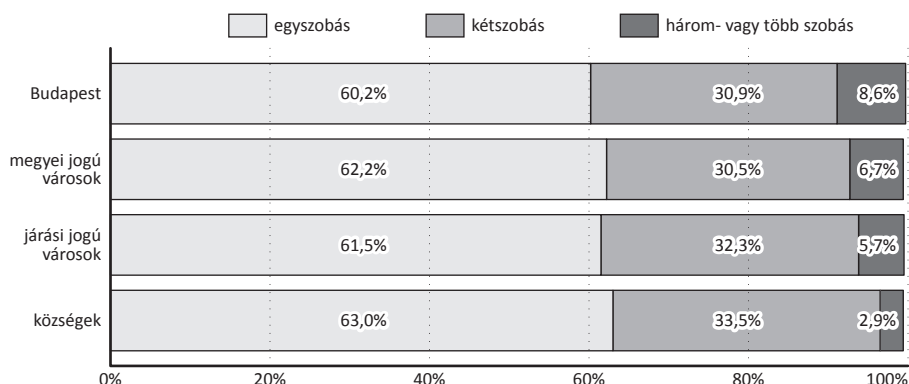
⁴ 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. *A lakott lakások és lakóházak adatai*. KSH, Budapest, 1964. 19.

⁵ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 16–17.

⁶ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 11.

⁷ 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. *A lakott lakások és lakóházak adatai*. KSH, Budapest, 1964. 10.

Lakások megoszlása szobaszám szerint, településtípusonként, 1960

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 12.

lakások keletkeztek; harmadrészt a statisztikai lakásfogalom megváltozása is hozzájárult a növekményhez.⁸

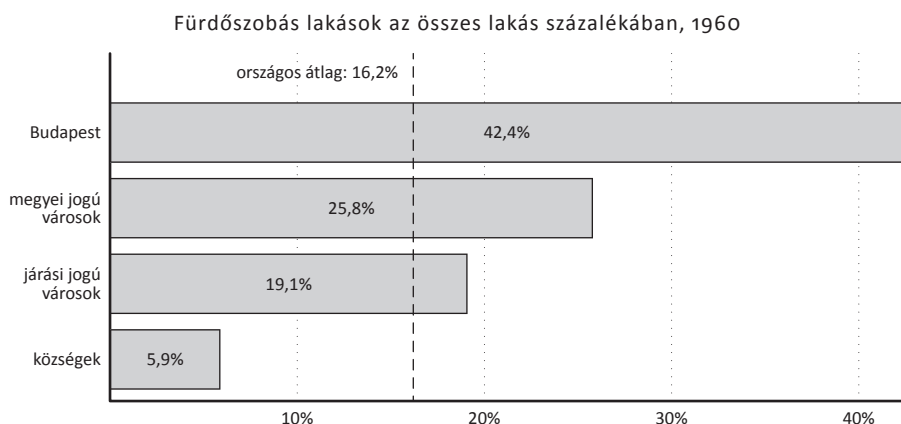
Ha a településtípus szerinti megoszlást nézzük, az adatokból kitűnik, hogy Budapesten és a megyei jogú városokban a legalacsonyabb a kétszobás lakások aránya, míg a községekben (ha minimálisan is) meghaladja az országos átlagot, azaz a kétszobás lakás (nyilván legtöbbször családi ház formájában) inkább a falu lakástípusa. Sokkal nagyobbak különbségeket mutat a regionális megoszlás: a Dunántúl kiemelkedő (majdnem 40%) a kétszobás lakások aránya, míg az Alföldön jóval az országos átlag alatt van.⁹

Az állami keretben újonnan épülő lakások túlnyomó többsége vízzel, villannyal és konyhával voltak felszerelve, a nem állami lakásoknál a konyhától eltekintve a felsorolt kiegészítőket jóval kisebb arányban találjuk meg. A fürdőszoba a korban egyáltalán nem tartozik a lakás kötelező tartozékai közé, még az állami lakások esetében sem, annak ellenére, hogy 1949 és 1960 között a fürdőszobás (nem csak állami) lakások aránya 78%-kal nőtt.¹⁰ Jól mutatja ezt, hogy az 1960-as népszámlálás szerint a (lakott) lakások 17,6%-ában volt fürdőszoba vagy mosdófülke.

⁸ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 12. Az 1949-es népszámláláskor a két- vagy többszobás lakások egy részét, ahol több család lakott együtt, családonként külön lakásként írták össze, 1960-ban ezek már egy lakásnak számítottak. Így ez is egyik forrása volt a kétszobás lakások számbeli növekedésének. Vö. 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 551.

⁹ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 12.

¹⁰ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 12. Például az 1959-ben épült állami lakásoknak csak 66%-ában volt fürdőszoba. Statisztikai Évkönyv 1959. 346.

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 13.

1960-ban a lakott lakások 23%-ában volt vízvezeték, 75%-ában villanyvilágítás, 11%-ában gázvezeték, és 16%-ában vízöblítéses árnyékszék. A lakások 80%-a komfort nélküli, vagyis sem fürdőszoba, sem vízöblítéses vécé nem található bennük.¹¹ Kivételt jelentenek az új ipari városok, ahol a lakások 50–70%-ában volt fürdőszoba.¹² Az adatokból az is világosan kiderül, minél nagyobb volt egy lakás, annál jobb volt a felszereltsége.¹³ Összességében természetesen javult a lakások felszereltsége 1949 óta, például a vízvezetékekkel ellátott lakások száma 48%-kal, a villannyal ellátottaké pedig 79%-kal nőtt 1960-ra. Ugyanezeket a mutatókat a népesség felől nézve azt mondhatjuk, hogy 1960-ban a lakosság 31%-a vízvezetékekkel, 75%-a villannyal, 14%-a vezetékes gázzal és 25%-a vízöblítéses árnyékszékkel felszerelt lakásban lakott.¹⁴ Persze az is nyilvánvaló, hogy ez az arányaiban huszár-s javulás a gyenge kiinduló helyzetnek is köszönhető.

Az országos átlagok azonban sok különbséget elfednek. Mivel a lakosság túlnyomó többsége az egy lakószobás konyhas típusú lakásban lakott, érdemes meg-nézni ezeknek a felszereltségét is.¹⁵

Az első szembeötlő dolog, hogy a legelterjedtebb és a legtöbb állampolgár szá-mára otthont nyújtó lakástípus minden tekintetben az országos átlag alatt marad. Ennek következtében csak minden negyedik egyszobás-konyhas lakásban van víz, a gáz és az árnyékszék tekintetében pedig még rosszabb a helyzet. Valószínűsít-hető az is, hogy a községekben (ahol ezeknek a lakásoknak a többsége található)

¹¹ 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. A lakott lakások és lakóházak adatai. KSH, Budapest, 1964. 10, 12.

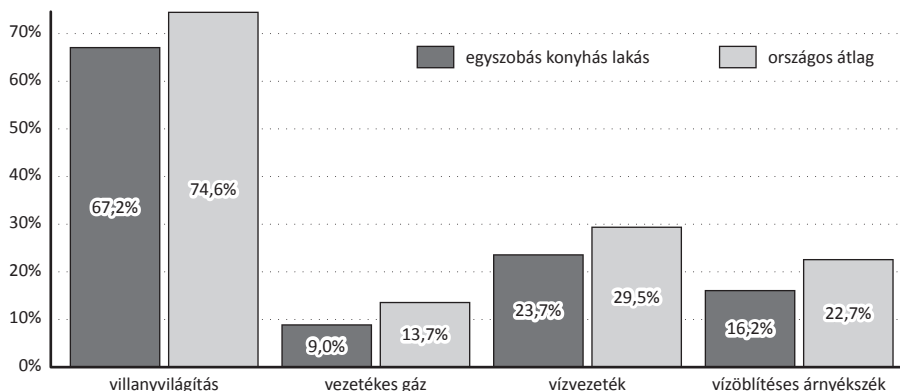
¹² 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 13.

¹³ 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. A lakott lakások és lakóházak adatai. KSH, Budapest, 1964. 9–10.

¹⁴ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 14.

¹⁵ 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. A lakott lakások és lakóházak adatai. KSH, Budapest, 1964. 7.

Egyszobás lakások felszereltsége, 1960

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. *A lakott lakások és lakóházak adatai*. KSH, Budapest, 1964. 6.

gyengébbek ezek a mutatószámok. A mintázat hasonló, mint 1949-ben – leginkább a villanyvilágítás érhető el a lakásokban, a gáz, a vízvezeték és a vécé csak a lakások törtreszében érhető el. Fontos viszont, hogy az országos átlagtól való lemaradás minden esetben csökkent 1949 és 1960 között.¹⁶

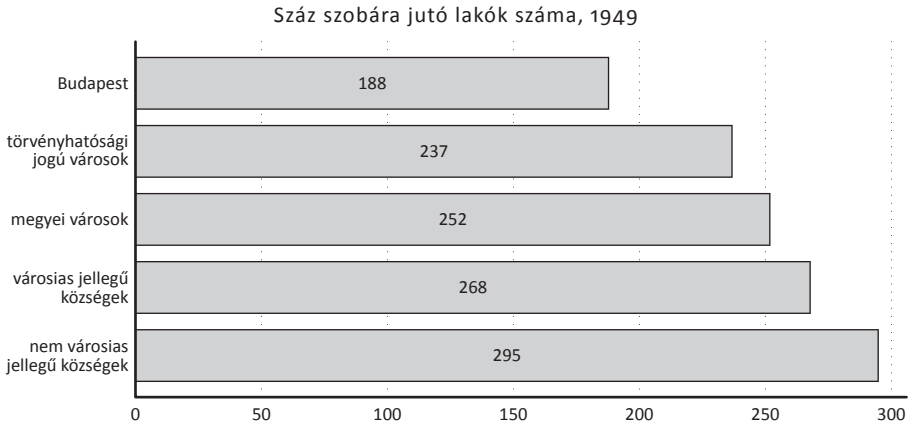
Ha Budapestre koncentrálnak – érthetően – némiképp jobb adatokat kapunk, mivel itt a lakosság számarányához képest több és jobban felszerelt lakás volt, valamint a fővárosban épülő új lakások minden lakásminőségi mutatóban jobbak voltak az országos átlagnál. Kisebb volt a 100 lakásra jutó lakók száma, és jóval magasabb a vízvezetékkel, villannyal, gázzal és vízöblítéses árnyékszékkel ellátott lakások aránya. Azonban a jobb körülmények is csak azt jelentik, hogy például a lakások 42,4%-ában volt fürdőszoba.¹⁷ Tehát Budapesten jellemzően némileg kevesebb szobás, de átlagon felüli felszereltségű lakásokból állt a lakásállomány. Ezt a jórészt a két világháború között kialakult helyzetet¹⁸ a kommunista lakáspolitikája sem igazán változtatta meg. A Budapesten *újonnan épített* lakások között ekkor is az országos arányhoz képest több volt az egyszobás, és komfortosságban is jóval meghaladták az ország más városaiban, falvaiban épülő szintjét.¹⁹

¹⁶ A két népszámlálás adatainak alaposabb összehasonlítását nehezíti, hogy 1949-ben csak a városok, és a városias jellegű községek egyszobás lakásainak adatait közölték, ezzel szemben az 1960-as adatok minden település egyszobás konyhás lakására vonatoznak. A trendek azonban megállapíthatóak.

¹⁷ 1960. évi népszámlálás. 11. kötet. *A lakott lakások és lakóházak adatai*. KSH, Budapest, 1964. 32–33; 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 13.

¹⁸ Az 1960-as népszámlálás adatai alapján Budapesten a lakóépületek több mint fele 1920 és 1944 között épült. 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 17.

¹⁹ *Statistikai Évkönyv* 1959. 347.

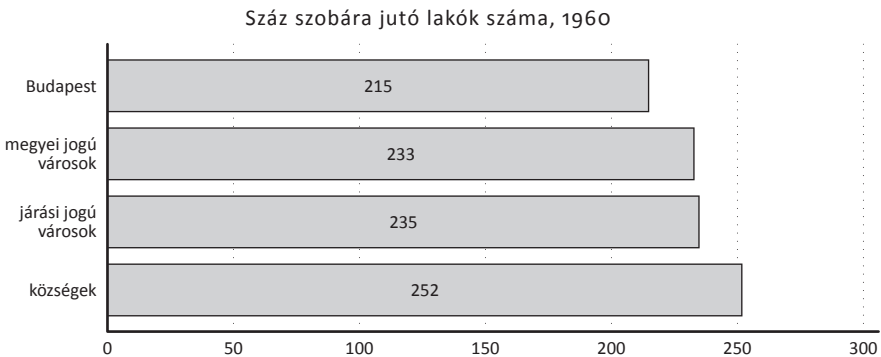

FORRÁS: Az 1949. évi népszámlálás. 4. kötet. Épület- és lakásstatistikai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 41., 28. tábla

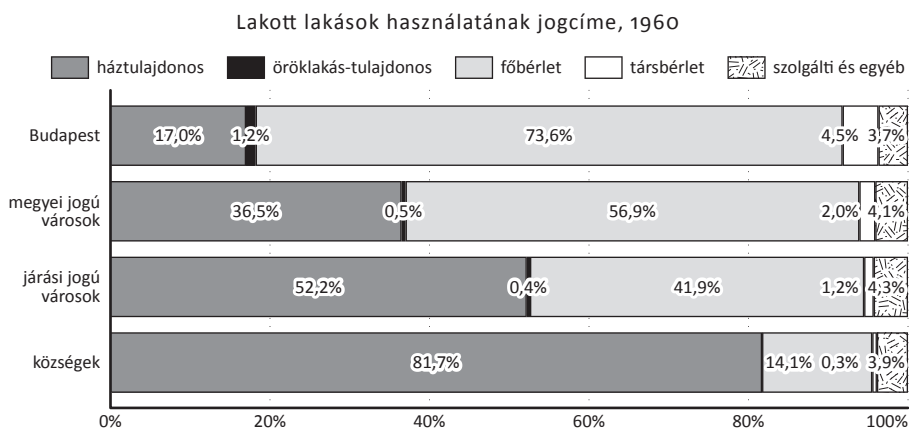
A lakásviszonyokat, azok változását az egy főre jutó új lakások arányánál jobban kifejezik azok a mutatók, amelyek a lakásra, szobára jutók számával írják le a laksűrűséget. Ebben a tekintetben is érdekes változásokat figyelhetünk meg.

Az átlagos laksűrűség az 1949-es 100 szobára jutó 257 lakóról 1960-ra 241-re csökkent országos átlagban. Mint szinte mindig, a településtípus szerinti megoszlás itt is izgalmasabb az országos átlagnál.

A statisztikai és jogi kategóriák változása miatt nem teljesen vethetők össze az 1949-es és az 1960-as eredmények, néhány következtetés azonban megkockáztatható. Jól látszik, hogy a laksűrűség átlagos csökkenésének nagy része az alacsonyabb státuszú települések lakáskörülményei javulásának tudható be. A legnagyobb csökkenés a községekben tapasztalható, míg Budapesten egyenesen nőtt

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. A lakások és lakóépületek adatai. KSH, Budapest, 1963. 13.

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 5.

70

a laksűrűség 1949 és 1960 között. Ez egyrészt egybecseng az állami és a magán-erős építkezések mennyiségbeli különbségéről korábban mondottakkal, mivel az állami építkezések inkább a városokra koncentráltak, másrészt mutatja a falvakból a városokba, az ipari központokba való áramlásnak is.

A kommunista diktatúrákról alkotott klisék alapján azt várhatnánk, hogy a korszakban a lakások többsége állami tulajdonban van. A statisztikai adatok azonban teljesen más képet mutatnak. A vizsgált korszak egészében (tehát 1960-ig) a lakások több mint 60%-át a tulajdonosa használta, ez a szám 1949 és 1960 között 11%-kal nőtt. A főbérleti lakásoké ugyanezen időszak alatt 20%-kal emelkedett, de még így is csak 32,6%-át tette ki a lakott lakások számának ez a csoport. Jól látszik tehát, a lakások esetében a magántulajdon túlsúlya az állami tulajdonnal szemben. Még inkább szembeötlő ez a különbség, ha nem a lakások, hanem a *lakóépületek* megoszlását nézzük: a magántulajdonban lévő lakóépületek aránya 89,3%.²⁰ Árnyaltabbá válik a helyzet azonban, ha településtípusonkénti bontásban szemléljük az adatokat.

Minél feljebb haladunk a települési hierarchiában, annál inkább nő a fő- és társbérleti (azaz nagyrészt állami tulajdonú vagy állami rendelkezés alatt álló) a lakások aránya. 1960-ban a községekben főbérleti, társbérleti vagy egyéb jogviszony alapján a lakosság kevesebb, mint 19%-a használt lakást. A járási jogú városokban már 52,8%-ra csökken a tulajdonosi arány, a megyei jogú városokban 37%-ra, míg végül Budapesten csak a lakosok 18,2%-a lakik saját tulajdonú lakásban vagy házban.²¹ Az országosan szerénynek tűnő állami befolyás tehát

²⁰ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 16. Ezzel az is kiviláglik, hogy az állami tulajdonú lakóépületek legtöbbször több lakást is magukban foglalnak.

²¹ 1960. évi népszámlálás. 8. kötet. *A lakások és lakóépületek adatai*. KSH, Budapest, 1963. 15.

a nagyobb városokban erősebb, és a fővárosban pedig kifejezetten döntő a lakásügyekben, hiszen az itt élők többsége (leginkább főbérőként) állami lakásokban él. Tipikusan (nagy)városi jelenség az öröklakás-tulajdonlás, bár arányaiban itt is elenyésző. Ezek a különbségek elsősorban az állam 1950-es évekbeli fejlesztés- és lakáspolitikájának köszönhetőek, illetve a fővárosi lakáspiac háború előtti unikálisával függnek össze. Egyrészt az államosítás inkább a nagyvárosokban, elsősorban Budapesten éreztette hatását, másrészt a nehéziparra és ezzel összefüggően az ipari-szocialista városok megteremtésére koncentráló gazdaságpolitika szükségszerű következménye volt a falu és általában a vidéki társadalom elhanyagolása. Ennek köszönhetően, az 1950-es években egyébként is visszafogottan működő állami lakásépítés elsősorban az ipari központokhoz és az ipari fejlesztéshez, és így főként a fővároshoz, megyei jogú vagy az ún. „szocialista” városokhoz kapcsolódott. (FÓRIZS 1958: 19)²² Így lett ezeken a településeken nagyobb az állami bérlakások aránya. Az állami tulajdonú lakások arányát nagyobb városokban (és főként a fővárosban) növelte az is, hogy itt volt lehetőség (és került sor) a bérházak államosítására, ami értelemszerűen szintén az állam súlyát növelte a lakásállományon belül. A kisebb városokra, falvakra inkább jellemző családi házak magántulajdonban maradtak, fejlesztések híján pedig nem volt tere és lehetősége az államnak lakástulajdonosként fellépni.

Az állami és a magánérőből (idesorolom azokat a lakásokat is, amelyek az állam anyagi támogatásával, de magánkivitelezésben készültek²³) épült lakások között a rendelkezésre álló statisztikai anyag alapján három fontos különbség tehető. Az egyik a mennyiségi különbség. A teljes lakásállomány mellett a vizsgált korszakban szinte végig – az új lakásokat nézve is – a legnagyobb csoportot a magántulajdonban lévő, illetve a magánérőből épült lakások alkották. Ezeknek nagy része – mind a meglévő, mind az új lakásokat tekintve – jellemzően egylakásos családi ház volt. Az állami lakásépítés részesedése az új lakások építésében a korszakban kétszer haladta meg az 50%-ot: 1954-ben és 1957-ben. Ezen két évtől eltekintve az állami kölcsönrel vagy támogatással és a teljesen magánérőből felépített lakások száma mindig meghaladta az állami beruházás keretében felépült lakások számát.

A második különbség az állami és magánérőből felépült lakások között szobaszámban érhető tetten. A korszak elején az állami lakásépítés főleg a kétszobás lakásokra koncentrált, 1957-től kezdve viszont a magánépítkezések keretében épültek

²² Vö. *Előterjesztés az 1954. évi lakásépítési keretszámjavaslatról* MOL M-KS 276. f. 53. cs. 147. ó. e. A szocialista városokról lásd: GERMUSKA 2004: 92–147.

²³ Az állami támogatás egyrészt jelenthetett hosszú lejáratú hitelt, másrészt az állami vállalatok különböző, díjmentes, vagy kedvezményes juttatásait dolgozók számára. Mivel a kivitelezés mindkét esetben magánkeretek között történt, a vizsgálati kérdés szempontjából a kategóriák összevonása indokolt.

inkább kétszobás lakások.²⁴ Ez nyilván összefügg a magánépítkezés erősödésével és lehetőségeinek növekedésével, illetve jelenthetett némi lassú vagyonosodást is.

A harmadik különbség a lakások felszereltségében volt. Világosan látszik, hogy az állami lakásépítés keretében érvényesített felszereltségi normák (víz, vécé, fürdőszoba) a nem állami lakásokban sokkal kevésbé jelentek meg. Igaz ez még akkor is, ha az állami építkezésekkel és lakásépítésekkel kapcsolatosan folyamatosan merültek fel minőségi problémák, mind a tervezés, mind a kivitelezés területén. Gyakran készültek el lakások a megfelelő kiszolgálóegységek nélkül, vagy hiányzott a fűtés, nem gondoskodtak (az elvileg megtervezett) szennyvízelvezetésről, illetve a megépült infrastruktúra (például vízvezeték) nem működött rendesen. Készültek új lakások bútorozhatatlan szobákkal, szellőztethetetlen konyhákkal, vécékkel.²⁵

Az állammal szemben a magánszemélyek anyagi erőforrásait inkább a lakás méretének növelésére, mintsem a felszereltség javítására fordították. Ennek nyilván életmódbeli okai voltak, de anyagiak is, hiszen egy lakásba a villany vagy gáz bevezetése nem csak egyéni döntés volt – feltételezett egy bizonyos közösségi infrastruktúrát is, amit az egyén nem, az állam viszont (szándék esetén) természetesen ki tudott építeni.

Azt hiszem, jól látható, hogy az állam lakáspolitikai, lakáskorszerűsítési erőfeszítései korlátozottan hatottak a lakásállomány egészére. Ennek legfontosabb oka az elégtelen mennyiség volt. Hiába voltak az állam által épített lakások korszerűbbek, jobban felszereltek az országos átlagnál, arányuk miatt nem igazán változtattak a lakásállomány minőségén és szerkezetén. Ez azt is jelenti, hogy az ezen a területen megfogalmazott állami normák, elképzelések nagyon nehezen érvényesülhettek, és a felépült lakások többségét nem érintették, érinthették; illetve fordítva: az egyéni igények, elképzelések és lehetőségek (!) határozták meg az országos lakásállomány képét is. Különösen világossá válik ez akkor, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a megépült lakások kivitelezőinek személye hogyan alakult. 1959-ben (korábbiakról nem találtam adatot) az összes felépült lakás 61,6%-át magánkísiparosok építették fel. Az állami építőipari vállalatok részesedése csak 27,8% volt, még az állami támogatással vagy állami kölcsönrel finanszírozott lakások is 83,7%-ban magánkísiparosok által kerültek megépítésre, azaz hasonlóan a tisztán magánereőből megépült házakhoz, itt is inkább az egyéni ízlés, és a megfelelő lakásról kialakított egyéni vélemény valósult meg.²⁶ Az 1950-es évek lakásépí-

²⁴ 1957-ben az állami építkezés keretében felépült lakások 60,8%-a volt egyszobás, 1958-ban 55,6%-a, 1959-ben pedig 56,3% volt egyszobás. Az állami kölcsönrel vagy teljesen saját erőforrásból épültek esetében 1957-től ez az arány végig 50% alatt maradt. Vö. *Statistikai Évkönyv 1957.* 336.; *Statistikai Évkönyv 1958.* 346; *Statistikai Évkönyv 1959.* 346.

²⁵ A Központi Statisztikai Hivatal jelentése. *Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén.* 1953.

²⁶ *Statistikai Évkönyv 1959.* 345.

tése sokkal inkább szólt az egyéni erőfeszítésekről, mint az állami beavatkozásról. Természetesen, mint általában, a kép itt sem fekete-fehér.

A lakásépítés magánszférája sem volt teljesen mentes az állami szabályozástól. Az állam (a külterület definiálásával) meghatározta, hogy mely területen épülhetnek magánérőből házak, vagy kisajátítás útján lakásának eladására, elcserélésre kényszeríthette a tulajdonost, ha a „közösség” érdeke úgy kívánta.²⁷ Budapesten és vidéken ugyan különböző előírásokkal, de építésügyi szabályzat határozta meg a felépíthető házak, lakások minimális alapterületét és a helyiségek típusát is. (KÖRNER–NAGY 2006: 176) Azonban ezek is inkább csak elvi szabályok, irányelvek voltak, nem a gyakorlatban is szerepet játszó normák. Az állam a támogatások igénybevételekor különböző mértékben érvényesítette, kérte számon saját normáit. Egyrészt a szövetkezeti lakásépítés, ahol csak állami títusterveket lehetett felhasználni, 1958-ig alig működött.²⁸ Másrészt az állami támogatással (kedvezményes kölcsön igénybevétele) épült lakásoknak ugyan az Egészségügyi Minisztérium által megszabott feltételeknek kellett megfelelni, de az állami títustervek használata nem volt kötelező, az csak gyorsította a lakáshitel-kérelem elbírálását. A vidéki családi házakra (amelyek a magánépítkezések zömét jelentették) kidolgozott títustervek hiába voltak gyakran jól átgondolt munkák, a gyakorlatban alig valósultak meg, mivel a helyi közművesek ajánlatai („pallér tervek”) lényegében uralták a piacot. (LÁSZLÓ–UDVARHELYI–WOLF 1959: 27–29)²⁹ Harmadrészt az állami építkezéseken elvileg általánosan kötelező títusterveket még az állami építőiparban sem alkalmazták teljes körűen. 1958-ban a lakóépületek 44,1%-a, 1959-ben csak 31,9%-a épült fel valamelyik érvényben lévő títusterv alapján.³⁰

Jól látszik, hogy az 1950-es években kialakított, az ideális lakással, lakhatással kapcsolatos pártállami diskurzus és normarendszer gyakorlati érvényesítésére csak nagyon korlátozott tér nyílt. A magánélet egyik legfontosabb színterét, a lakást, de még az új lakások építését sem igazán tudta befolyása alatt tartani az állam. Az is kitűnik azonban, hogy ez a korlátozott befolyás a települési hierarchia különböző szintjein nagyon más volt. A társadalom életébe történő ilyesfajta beavatkozáshoz a kényszerítő eszközök sokkal inkább rendelkezésre álltak a városokban, mint a falvakban, községekben.

²⁷ Lásd 1300/1949. (II. 12.) Korm. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról, 14/1955. (III.3.) MT rendelet a külterületi településeken történő építkezések szabályozásáról, 17/1955. (X.5.) PM rendelet a kisajátítással kapcsolatos kártalanításról, 25/1957. (VI. 26.) PM rendelet a kisajátítással kapcsolatos kártalanításról

²⁸ A szövetkezeti lakásépítés 1948 és 1956 között gyakorlatilag szünetelt, így az állami títustervek kötelezővé tétele nem játszott szerepet. Vö. KÖRNER–NAGY 2006: 168. A szövetkezeti lakásépítés kortárs kritikája: FORGÁCS–CSEH–SZOMBATHY–KERESZTURI 1958: 29.

²⁹ A títustervek konkrét megvalósulásáról falun: TÓTH 2011: 15–17.

³⁰ *Statistikai Évkönyv* 1959. 130.

V. ELMÉLET A GYAKORLATBAN

AZ ÓBUDAI KÍSÉRLETI LAKÓTELEP

75

Az előző fejezetekben azt igyekeztem bemutatni, milyen elméleti válaszok születtek a lakáskérdésre, és milyen gazdasági, törvényi eszközökkel igyekezett az állam a lakáshiányt oldani – illetve ezeknek a beavatkozásoknak milyen hatásuk volt a lakásállomány egészére. Közös ezekben a válaszokban, hogy az elméleti diskurzus szinte sohasem találkozott a gyakorlattal. Az Építésügyi Minisztérium „C” tervének keretében felépült Óbudai Kísérleti Lakótelep (OKL) volt a korszakban az egyetlen olyan projekt, ahol az újszerű elméleti, tervezési ötletek meg is valósultak, sőt azok szisztematikus kiértékelése is megtörtént. A „C” terv (ahogy majd látni fogjuk) elveiben és módszereiben erőteljesen támaszkodik a már bemutatott építészeti diskurzusokra, azok szerves folyománya. Így vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy az elveket megvalósulásokban, a konkrét lakások szintjén, ráadásul az ott lakók visszajelzéseit is felhasználva kritikailag értékeljük.

Az ÉM 1958. január elsejével hirdette meg a „C” tervet, amelynek célja „a hároméves terv első két évére olyan kutatási program kidolgozása volt, aminek eredményeképpen 1960-ban elő lehet készíteni a korszerű építési módok bevezetését, a második ötéves terv nagyarányú lakásépítkezéseihez”.¹

A fejlesztés 1957-ben a gazdaságosabb, minőségileg jobb, kisebb munkaigényű, fejlettebb technikájú építést célozta meg. Ekkor még a középblokkos építési módot tekintették főiránynak, a panelépítkezést a gazdaságos megoldás kidolgozásáig kísérleti témaként kezelték.² Ennek megfelelően a „C” tervben is kétirányú fejlesztési munkát irányoztak elő. Egyrészt a hagyományos építkezési módokat akarták továbbfejleszteni, másrészt új anyagokat, szerkezeteket és építési módokat szándékoztak kipróbálni és bevezetni. (Az új építési mód ekkor a nagyobb blokkok használatát, gépesített építkezést és az előregyártást jelentette.)

.....
¹ MOL XIX-D-3-jj. 6. doboz. Az ÉM Kollégiumának IV./I/1958. sz. határozata a lakásépítkezések és egyéb kommunális létesítmények távlati-műszaki gazdasági „C” tervéről (1958–1959. évre) 5.

² MOL XIX-D-3-jj. 6. doboz. Az Építésfejlesztési főosztály előterjesztése. A hároméves terv építésfejlesztési irányelvei [1957].

A megépítendő lakások alapterületére országos átlagban a 43 m²-t szabták meg. A cél a volt, hogy az évi keretből 15% 35 m²-es, 60% 42 m²-es és 25% 50 m²-es lakás épüljön. Több különböző típust vázoltak fel; mindenütt van legalább egy 20 m²-es szoba, 5–6 m²-es konyha, kamra, fürdőszoba-vécé és előszoba. A 42 és 50 m²-es lakások kétszobásak.³ Ezenkívül a második ötéves terv lakásépítési programja az új lakások használati értékét is növelni akarta, ezért írta elő a családtagok elkülönülésének lehetőségét biztosító lakások tervezését, és a lakások felszereltségének fejlesztését.

A „C” terv tehát egyszerre akarta a lakásépítés műszaki, szerkezeti és lakáshasználati oldalát modernizálni. Az utóbbinak a konkrét megvalósítása volt az Óbudai Kísérleti Lakótelep; a továbbiakban megépítésének elveire, a konkrét magvalósulására és fogadtatására koncentrálnunk. Az OKL az Építésügyi Minisztérium projektje volt, célja a „C” tervhez kapcsolódva a kidolgozott típustervek felépítésének gazdaságosságát és a felépült lakások használhatóságát tesztelni. Ebben (üttörő módon) nagymértékben támaszkodni kívántak a lakosság véleményére. Nemcsak erre fektettek azonban nagy hangsúlyt, kiemelt figyelmet kapott az OKL propagandája is. Éppen ennek kapcsán keletkeztek jórészt azok a források, amelyek alapján a lakótelepet ismertetni fogom.

A kísérlet konkrét céljai közé tartozott a tipizálásra legmegfelelőbb épület- és lakásfajták kiválasztása, a tervezés és annak bírálata során fel nem ismerhető hibák feltárása, az új beépített berendezések és anyagok tesztelése a tömeggyártás számára, illetve „a lakások bebútorozásával egyértelműen bizonyítani, hogy azok használhatóságának előfeltétele a korszerű lakásbútorok szériagyártása”.⁴ A terv megvalósítása érdekében három ütemben tervpályázatok sorát írták ki. Az első ütemben kiírt szerkezeti pályázatok eredményei (födémek, ajtók és ablakok, konyhaberendezések, beépített szekrények) alapján írták ki a második ütem lakástervpályázatát, amelynek nyertes tervei pedig a lakásbútor-tervpályázatnak szolgáltattak alapot.

Az OKL legfőképpen az új alaprajzi rendszerek kipróbálását szolgálta. Ezeknek az új alaprajzoknak a sarokpontjai a következők voltak. Egyrészt a lakásfajták nagyságrendjét (visszatérve az 1947-es elvekhez) már nem a szobák számával, hanem az elhelyezendő fekhelyekével határozták meg; másrészt igyekeztek a lakások technikai felszereltségét fokozni (beépített konyha, beépített szekrény, melegvíz); harmadrészt törekedtek arra, hogy kis alapterületen belül is viszonylag nagy, de egyben kellően differenciált lakóterületet biztosítsanak.

³ MOL XIX-D-3-jj 6. doboz. Az ÉM Kollégiumának IV./I/1958. sz. határozata a lakásépítkezések és egyéb kommunális létesítmények távlati-műszaki gazdasági „C” tervéről (1958–1959. évre) 17–18.

⁴ MOL XIX-D-3-u 53. doboz. Kísérleti lakások – Új berendezések [1960].

Az első szempontnak köszönhetően a nyertes pályázatok között sokan terveztek lakásokat félszobákkal, megfelelve így az egyre növekvő számú három, illetve öt fős családok támasztotta követelményeknek. A nagyobb és differenciáltabb lakóterületet általában a közlekedőterületek csökkentésével és/vagy a konyha területének többcélú felhasználásával érték el.

A tervezők által kidolgozott megoldásokat négy (természetesen némileg átfedő) altípusba rendezte Csordás Tibor a lakótelepről megjelent kiadványban.⁵ Főleg a kis garzonokban alkalmazott megoldás volt a főzőfülke; ez azt jelentette, hogy (feltételezve, hogy az itt lakó egy vagy két személy nem igényel komoly főzési lehetőséget) a konyha rovására bővítették a lakóterületet. Így a konyha valóban csak főzésre volt elég, viszont 30-40 m²-en két szobát is el tudtak különíteni a tervezők.

A következő megoldás (immár némileg nagyobb alapterület mellett) a konyha többfunkciósá tételével tette jobban használhatóvá, praktikusabbá a lakást. Ez azt jelentette, hogy a konyhát a tervező ketté osztotta egy főző (azaz munka) részre, és egy étkező részre. Így a konyha már nem csak főzésre szolgált. Ezen a vonalon haladt tovább az alaprajzok harmadik típusa is. Itt a gépesítés nyomán felszabaduló területet már leválasztották a konyháról, és az étkező vagy önálló helyiség lett, vagy egy nagyobb szobának, általában a nappalinak a kiegészítő része. A negyedik alaprajzcsoporthoz a külön étkezőtér, mivel ablakot is kap, akár szobaként is használható.

Érdemes kiemelni néhány újszerű, de mind a szakma, mind a lakók által némi idegenkedéssel fogadott megoldást. Ezeknek is az volt a célja, mint a többieknek: az adott alapterületen a lehető legnagyobb lakótér biztosítása, csak az eszközeik voltak mások. Ilyen például a 214-es lakás, ahol mindkét szobába csak a főzőfülkéhez ajtó nélkül kapcsolódó étkezőn át lehet bejutni, de cserébe kis lakásterületen nagy lakóteret nyújt; vagy az Á-CS jelű épület egyik lakástípusa, ahol a főzőfülke csak a szobából nyílik, így viszont a lakás három fő elhelyezésére nyújt lehetőséget akkora alapterületen, amekkorán máshol csak két személy fér el. A 325-ös épület három fős lakásaiban a konyhák nem az előszobából nyílnak, hanem csak a fürdőn és az egyik szobán keresztül közelíthetők meg – de persze ezzel is nő a lakóterület.

Ezek a tervek a korábbi (1958 előtt érvényben lévő) típustervekhez képest mindenképpen fejlődést jelentettek, és elérték elsődleges céljukat: a hagyományos építési móddal felépített lakásokban az alapterületet az eddigieknél jobban kihasználták, azaz nagyobb lakóterületet biztosítottak a lakások használói számára. Magyar viszonylatban újdonságot jelentettek a felhasznált külföldi anyagok,

⁵ CSORDÁS TIBOR: A lakásalaprajzok fejlődése az óbudai lakóépületekben. In: *Óbudai Kísérleti Lakótelep*. Lakóépülettervező Vállalat, Budapest, 1960. (Lelőhely: MOL XIX-D-3-u 53.d.)

és az ennek, illetve a kísérleti jellegből adódó gondosabb kivitelezésnek köszönhető jobb a minőség.

1958. október 30-án az Építésügyi Minisztérium és a Fővárosi Tanács aláírja a Bécsi úton létesítendő kísérleti lakótelep megépítéséről szóló megállapodást, december 8-án kihirdetik a lakástervpályázat eredményét, és az építkezés közben fellépő problémák ellenére 1960. november 1–15. között megrendezik a lakásokat bemutató kiállítást.⁶ Ekkorra természetesen még nem készült el a teljes lakótelep, de az épületek és lakások jó része már igen.

A kiállítást szervező minisztérium nem sajnálta a fáradságot a közönség meggyőzése érdekében. Beharangozó újságcikkek, kisfilmek mellett felkérték a lakásokat tervező építészeket, hogy vegyenek részt a kiállításon, és népszerűsítsék saját lakásaikat. Ezen túlmenően a tervezők által ideálisnak tartott lakáshasználat népszerűsítésére két egyforma alaprajzú lakás közül az egyiket berendezték hagyományos bútorokkal, a másikat a bútortervpályázat nyertes modern bútoraival.⁷ Így kívánták bizonyítani, hogy az új bútorokkal sokkal jobban használhatók a bemutatott lakások, mint a régi, hagyományosakkal. Mind a filmek, mind az újságcikkek és riportok az új és a régi szembeállításával igyekeztek bemutatni a kísérleti lakótelepet – nem nélkülözve az 50-es években megszokott kliséket, ahol a régi a Horthy-korszak nyomortelepeit jelentette, az új pedig a modern szocialista lakótelepeket. A megszokott fogalomkészlet mellett viszont újszerű volt a lakótelep képi prezentációja. A modern bútorok mellett pihenő, olvasó, dolgozó fiatal nők (soha sem férfiak vagy az idősebb korosztályhoz tartozók!) próbálták megkedveltetni a lakásokat és az új típusú berendezési tárgyakat.

Az Építésügyi Minisztérium „C” tervéről és ezen belül az Óbudai Kísérleti Lakótelepről viszonylag gyors egymásutánban 1959-ben (tehát még a lakótelep megépülése előtt), 1961 elején és 1961 végén készült részletes elemző írás. Ezek a munkák lehetővé teszik egyrészt az értékelés szempontjainak nyomon követését, és annak megfigyelését is, hogyan tolódtak el a hangsúlyok a projekt célját tekintve ebben a két évet felölelő periódusban.⁸

Az 1959-es értékelés érthető okokból még nem foglalkozhatott a kész házakkal, lakásokkal, hanem a célokat rögzítette, és ennek alapján értékelte az elkészült, pályadíjat nyert és felépítésre kijelölt terveket. A cél nem volt szerény: „a hazai

⁶ MOL XIX-D-3-3-jj 6. doboz. Előterjesztés, jelentés az ÉM „C”-tervének az 1959. évi végrehajtásáról és javaslat a további feladatokra és MOL XIX-D-3-u 53. doboz. Megállapodás az ÉM és a Fővárosi Tanács között.

⁷ MOL XIX-D-3-u 53. doboz. Óbudai lakásbemutató dosszié.

⁸ *Magyar Építőipar*, 1959/2. számában Valentiny Károly, Egressy Imre, Katona József cikkei; EGRESSY IMRE: Kísérleti lakások, új berendezések az óbudai lakótelepen. *Magyar Építőművészet*, 1960/1. 4–13, és MOL XIX-D-3-u 54. doboz. BALINT SÁNDOR: Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése, 1961.

viszonyok közötti legkorszerűbb építési mód”-ot és a legjobb mérnökök segítségével olyan típusterveket megalkotni, amelyek mind a gazdaságosság, mind a használhatóság szempontjából ki fogják elégíteni a legkorszerűbb követelményeket is. (VALENTINY 1959a: 97–98) A lakástervekkel szembeni általános követelmény – fogalmaz a cikk –, hogy biztosítsák a „kulturált életmód” lehetőségét, melynek attribútumai a „C” terv megalkotói és a pályaművek értékelői szemében a „visszavonulás lehetősége” volt minden családtag számára, illetve a legkorszerűbb technikai eszközök használata a lakások üzemi helyiségeiben. E két feltételnek eleget tévő tervek olyan lakásokat eredményeznek, melyek kisebb méretüknél fogva gazdaságosabbak, de egyben kényelmesek is. A lakástervpályázatra benyújtott tervek főleg a konyha kialakításában nyújtottak újat, és a kulturált életmód követelményeinek a főzés és az étkezés terének elválasztásával igyekeztek megfelelni – derül ki az értékelésből. (EGRESSY 1959a: 108–109)

Az egyes lakástervek értékeléskor a legfontosabb szempontok a funkcionalitás és a gazdaságosság voltak, vaéamint az, hogy a lehető legkisebb területen alakuljon ki jól működő lakás. (VALENTINY 1959b: 137–147) Az egyes házak elhelyezkedését meghatározó beépítési terveket ehhez hasonlóan a gazdaságosság (magas laksűrűség), funkcionalitás és az elegendő zöldterület hármass követelménye alapján értékelték, amelynek a Kiss Albert és Pomsár János által benyújtott terv, illetve annak átdolgozott változata felelt meg a legjobban. (EGRESSY 1959b: 151–155) A cikksorozat egyértelműen derűlátóan ítéli meg a projektet: minden kritika ellenére a „tervpályázat általában eredményes”, és az építkezés tapasztalatait felhasználva az elkészülő „típustervek alapján az ötéves tervben felépülő lakóépületek mind műszaki és gazdasági, mind a lakáskultúra vonatkozásában a legkorszerűbb követelményeket is ki fogják elégíteni”. (EGRESSY 1959b: 155)

Egressy Imre 1961 elején a *Magyar Építőművészet*ben megjelent cikke már a megvalósult épületekre, sőt az OKL-hez kapcsolódó lakáskiállítás tapasztalataira is hivatkozhatott. (EGRESSY 1961) Ennek ellenére (a bőséges képanyag mellett) inkább a lakótelep koncepcióját fogalmazta meg újra, alig utalva az egyes házakra, lakásokra. A cikk újdonsága, hogy a korábbiaknál sokkal egyértelműbben kerülnek elő az 1947–48-ban Kismarty-Lechner és Gádoros által megfogalmazott alapelvek (a bútorok és azok méretezésének fontossága, a lakásnagyság férőhelyek száma alapján való meghatározása, technikai eszközök és beépített bútorok alkalmazása), természetesen a megfelelő hivatkozások nélkül. Az „ellenségkép” is hasonló: az 1945 előtti polgári és kispolgári lakásokkal és bútoraikkal szemben fogalmazza meg az Óbudai Kísérleti Lakótelep elveit Egressy. Továbbá a „C” tervben és a lakótelep kezdeti céljaként oly fontos műszaki tartalom háttérbe szorul, helyette a lakások és az új bútorok tesztelése válik fontossá. (EGRESSY 1961: 5) Szintén illeszkedik az 1947-es modernista hagyományokhoz, hogy újra hangsúlyos lesz az építészet és az építészek nevelő szerepe: „az elmaradt ízlést tükröző

kívánságok érvényesítése helyett” az új korszerű lakásokat kell népszerűsíteni. (EGRESSY 1961: 12–13) A cikk alapvetően elégedett hangú, és komolyan bízik abban, hogy az OKL valódi alternatívát jelenthet a lakáskérdés megoldásában.

Az OKL sikerességét lényegében az ÉM Típustervező Intézetének Értékelő Osztálya által 1961-ben készített tanulmány is megerősíti: mind gazdaságossági, mind lakáshasználati szempontból fejlődést jelentettek az itt megépített lakások, és maga az építkezés folyamata sok olyan tényezőt hozott felszínre, melyet pusztán a tervek kritikai vizsgálata nem derített volna fel. Különösen nagy eredménynek könyvelte el a tanulmány a lakótelep és a felépítésével összekötött kiállítás hatását a bútort vásárlókra és ezen keresztül a bútoriparra. A „régii nagygarnitúrák” helyett olyan bútorok gyártása került előtérbe, „amelyek nem nagyobbak, mint amit a kényelmes használat megkíván”.⁹ Tehát úgy tűnik, hogy az egyik célt, a „lakosság” bútorfogyasztási szokásainak átalakítását, sikerült elérni. Az OKL lakásainak megépítése 6%-os megtakarítást jelentett a korábbi típustervekkel szemben – bár az összehasonlítás nem egyszerű, hiszen a lakótelep megépítése közben változtak a hatósági előírások. Az átlag mögött az egyes épületek nagyon különbözőképpen teljesítettek. Ennek elsősorban az volt az oka – mutatja ki az elemzés –, hogy a tervezők közül sokan, élve az egyedi tervezés lehetőségével, a lakályosságot, a jó alaprajzot és a lakáskultúra fejlesztését a gazdaságosság követelménye elé helyezték. Nem véletlen tehát, hogy Bálint Sándor értékelése is inkább az előbbieken látja meg az OKL legfőbb eredményét.¹⁰ Az általa elkészített (a lakótelep első ütemének befejezése után, a lakókkal folytatott beszélgetések eredményeit is felhasználó) értékelés alapján a következő problémagócok rajzolódnak ki, az alapvetően pozitív vélemény mellett.

A lakások megépítése során megjelenő takarékoskodás miatt csorbát szenvedett azok használhatósága (például a fürdőtálca, a „Gádos-kád” alkalmazása olcsóbb volt ugyan, mint a hagyományos kád, de a lakók vagy nem használták, vagy rendes kádra való cseréjét fontolgatták).¹¹ Kiderült az is, hogy az elméletben és a többszöri szakmai kontroll után is jónak tűnő megoldások elvéreztek a gyakorlat próbáján. Hiába volt például előremutató a sok beépített szekrény, és hiába pótolta elvileg a „corpus szekrényeket”, a beköltöző lakóknak voltak saját bútoraik is, amelyek igénybevételét éppen a praktikus beépített szekrények akadályozták. Máskor az nehezítette a lakások használatát, hogy az elvileg tervezettnél jóval többen lakták azokat. Több ehhez hasonló példát lehetne még

⁹ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: *Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése*, 1961. 45.

¹⁰ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: *Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése*, 1961. 35, 44–48.

¹¹ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: *Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése*, 1961. 11, 16, 36.

hozni, ami a napi „civil” gyakorlat figyelembevételének hiányára vagy a helytelen lakáskiutalás-politikára hívja fel a figyelmet.¹² A problémák újabb kategóriáját jelentette, amikor a jó építészeti megoldások az érvényben lévő hatósági előírások miatt nem kerülhettek alkalmazásra.¹³ Ide sorolhatók azok a gondok is, amikor bizonyos jó megoldásokat megfelelő hazai alapanyag vagy a hiányzó technológiai tudás miatt kellett elvetni, és helyettük (csökkentve az igényeket, például a lakások hangszigetelésében) gyengébb minőségű megoldást alkalmazni.¹⁴

Más szempontból értékelte az Óbudai Kísérleti Lakótelepet az ÉM Építéstechnikai és Építésgazdasági Irodája.¹⁵ Az iroda vizsgálata arra a kérdésre kereste a választ, hogy a „modern funkciójú, de mégis hagyományos kivitelezésű épületek” felépítésének munkaidő-szükséglete belefér-e az aktuális építőipari norma keretei közé. A vizsgálat több izgalmas tényre is fényt derített. Kiderült, hogy a lakótelep felépítésének egyik fontos kérdésére, az egyes lakóépületek építési költségére, munkaigényességére nem lehet választ adni, mivel az épületek szorosan egymás mellett épültek, így a ráfordítások épületenkénti mérését három hónap után felfüggesztették.¹⁶ Ez azért lett volna különösen lényeges, mivel az egyes lakóházak típustervvé nyilvánításának a felépítésük gazdaságossága alapvető szempontja volt.

A másik érdemi megállapítás, hogy a norma alapján tervezettel szemben az OKL vizsgált épületeinek felépítése 35,8%-kal több munkaórát igényelt. Ennek alapvető oka a munkaidő rossz kihasználása volt. A folyamatos munkát újra és újra megakasztotta a gyakori áttervezés és egyes beépítendő anyagok hiánya, késői szállítása. Kiderült az is, hogy a „modern”, azaz ebben az esetben a tagolt alaprajz, illetve a különböző épületek és az azzal járó precíz kivitelezés igénye lecsökkentette az egy ütemben elvégezhető munkák arányát, és ezzel nagyon megnehezíti a norma (a gazdaságosság) által megkövetelt gyors munkavégzést. A vizsgálat konklúziója ennek ellenére még sem az, hogy a kísérlet megbukott és a tervek nem alkalmasak típustervnek. A készítőik írásukban egyrészt azt állítják, hogy az építkezés jobb előkészítésével a 35,8%-os munkaidőtöbblet lefaragható,

¹² MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése, 1961, 12., 14., 16., 24–25., 32. Arra a problémára, hogy a kis lakásokba gyakran többgyerekes családokat költöztettek, az OKL lakóival 2010-ben készült interjúk is felhívják a figyelmet. Vö.: Óbudai Kísérleti Lakótelep interjúk (készítette Adorjáni Anna) 2010, 1956-os Intézet Oral History Archivum.

¹³ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése, 1961, 14, 18–19.

¹⁴ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése, 1961, 23, 27–28.

¹⁵ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Az óbudai lakótelep tényleges és ÉKN [Építőipari Költségszámítási Normák] szerinti munkaidejének vizsgálata, 1960.

¹⁶ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Az óbudai lakótelep tényleges és ÉKN [Építőipari Költségszámítási Normák] szerinti munkaidejének vizsgálata, 1960, 5.

másrészt azt javasolják, hogy a „modern funkciójú, kisméretű helyiségekkel rendelkező lakások” építéséhez adjanak ki új normatételeket.¹⁷

A lakótelep felépülése során egyre fontosabbá váló lakáskultúra, lakáshasználat szempontjából sem mondható teljesnek a siker a gyakorlatban. Az átlagosnál magasabb technikai színvonal, a berendezési tervek és a bútortervpályázat során kidolgozott új típusú bútorok ellenére az itt lakók közül sokan nem úgy használták, vagy nem olyan bútorokkal rendezték be a lakásaikat, ahogy azt a tervezők elképzelték.¹⁸ A szakemberek sajnálatára a lakók éppen a megépült lakások legnagyobb újdonságát, a korszerű, többfunkciós alaprajzot nem értékelték. Így a „nem megfelelő használat” miatt az építés utáni első években a lakások nem tölthették be maradéktalanul a nekik képzelt funkciót. Ez egyébként nem példanélküli: úgy tűnik a lakáshasználók többsége a tradicionális felfogás alapján felépült lakásokat, házakat szereti. Éppen ebben rejlik a modern építészet tragikumája, a nevében kifejelesztett lakáskonceptiók és használati módok az átlag lakót túlterhelik. (FLAGGE 1999: 823–837)

Érdemes összevetni a minisztériumi vizsgálatot egy korábbi, a korszak elején többé-kevésbé hasonló céllal készült felméréssel. 1949-ben Preisich Gábor a Fővárosi Tervező Iroda (FÖTI) vezetőjeként kezdeményezett vizsgálatot az Élmlakótelepől. A feladata az volt, hogy az eredmények alapján meghatározzák, milyen kivitelű lakások épüljenek 1950-ben. (PREISICH 2009) A felmérés módszere némileg sajátos volt, hiszen a kérdőíveket háromtagú bizottságok (egy politikai megbízott, egy nőmegbízott és egy mérnök) vették fel, azzal a hozzáállással, hogy a „dolgozóink nagy része gyakorlatilag még maga sincs tisztában a lakás iránt támasztható követeléseivel”. (PREISICH 2009: 140) Ennek köszönhetően az eredményekben inkább halljuk a szakértő értelmiségi hangját, mint a lakásokban élő dolgozókéét. Ezzel együtt két momentumot érdemes kiemelni a vizsgálat eredményei közül. Egyrészt azt, hogy a vizsgálat alapján meghatározott kívánatos kétszobás 35–42 m²-es, fürdőszobával, konyhával felszerelt lakástípus nem 1950-ben, hanem leghamarabb az Óbudai Kísérleti Lakótelepen valósult meg; másrészt azt, hogy a lakók panaszai a kivitelezésre, a gondatlan tervezésre tíz év után sem változtak meg. (PREISICH 2009: 145–148)

Az őslakosokkal 2010-ben készített interjúk már műfajuknál fogva is csak részben hasonló képet rajzoltak a lakótelepről, mint a minisztériumi vizsgálat.¹⁹ Visszatekintve legtöbb problémájuk a lakások méretével és minőségével volt:

¹⁷ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Az óbudai lakótelep tényleges és ÉKN [Építőipari Költségszámítási Normák] szerinti munkaidejének vizsgálata, 1960, 6–11.

¹⁸ MOL XIX-D-3-u 54. doboz. Bálint Sándor: Az óbudai kísérleti lakótelep első ütemének építészeti értékelése, 1961; MINÁRY 1962: 21.

¹⁹ Óbudai Kísérleti Lakótelep-interjúk (készítette Adorjáni Anna, 2010), 1956-os Intézet Oral History Archivum.

A. B. Egy Gyenes utcai kis erkélyes lakást kaptunk, 26-27 négyzetméter volt. Keskeny előszoba, benne egy főzőpult, szemben vele egy fürdőszoba. Kicsik a lakások többnyire, mert bárhol nézi meg ezeket a házakat, mindenhol kicsi minden. A fürdőszoba olyan kicsi, hogyha én 185 centi magas lennék, és belehajolnék a mosdótálba, hogy mosakodjak, akkor az ülepem megfagyna a falon. Mert akkor hozzáérnék. Ezekről a házakról azt szoktam mondani, hogy az a kísérleti bennük, hogy szűkítették mindent. Van olyan hely, ahol két méter széles a félszoba. Kilenc négyzetméter! Az benne a kísérleti! [...] Az egész lakótelepen, hát olyan kicsi minden! Olyan szűkre van szabva! Én ide, két darab egyméteres lehajtós szekrényt akartam tenni, mert gondolkodtam azon, mikor leköltöztünk, hogy elkezdek majd számítógépezni. És akkor köllött volna a szekrénynek akkorának lenni, hogy elférjen nekem a számítógép. De mivel vak vagyok gyakorlatilag a számítógép mellé szkennerre is szükségem van, képernyőolvasóra is szükségem van. A lényeg: nem tudtam csináltatni akkora szekrényt, hogy ezzel én elférjek.

[...] Az Érc utcai lakásban a fürdőszoba az előszobából nyílt, az előszoba volt olyan 170 centi hosszú. A fürdőszoba 120 centi volt körülbelül, olyan 120-szor 120-as. Benn volt a vécé is. A kád az olyan 70-szer 70-es, szögletes, négyzet alakú. Tehát a szélessége jó lett volna, csak rövid volt. Mellette a vécécsésze, olyan 60 centi-forma helyen elfért. Mosógépünk is volt, na, azt mindig kerülgetnünk köllött. Az úgy a vécécsésze elé volt téve, aztán – mivel kerek volt a mosógép, hengeres volt – könnyen el lehetett kerülni.

C. D. A lakásban cserépkályhafűtés volt, egy nagyon nagy cserépkályha, amit aztán lebontottunk, mert kellett a hely. Ezt a lakást tulajdonképpen kétszobásnak utalták ki, de hát ez semmiképpen nem két szoba – másfélnek is szűk! A félszobában van beépített szekrény, amit én nagyon szeretek. Akkor van a fürdőszoba, az teljesen át lett alakítva, mert csak zuhanyozótál volt fürdéshez. A későbbiek során ebben a kis étkezőben még heten-nyolcan is voltunk! Például a múlt héten hatan ebédeltünk itt. Ha kinyitom ezt az asztalt, akkor én már a konyharészbe szorulok.

A legnagyobb előnynek a jó közlekedés mellett a lakótelep családias jellege számított, ez a panellakótelepek kontrasztjának köszönhetően az évtizedek folyamán egyre fontosabbá vált.

A. B. Annyira tiszta volt a közösség, hogy volt nekem egy nagyon igényes, úgynevezett úri családbeli ismerősöm. Bármikor jöttek hozzánk látogatóba, csodálkoztak, hogy ez a lépcsőház, ez a folyosó, ez olyan tiszta, hogy az ő cselédjük nem csinálta meg olyan tisztára a konyha fölmosást. Ez a házban ilyen volt, de a többi házra is ez volt a jellemző. Itt nagyon sok olyan család lakott, akik korábban ezen a területen laktak a téglagyári házakban. Azok évtizedek óta jó barátságban éltek, össze voltak szokva, ők egymással jól megvoltak. Szóval, olyan érdekesek, fiatalok voltunk. Például együtt mentünk szavazni. Az egy olyan ünnep volt akkor. Vagy, ha valakinek javították az autóját, akkor körbeállták, ott beszélgettek egymással az emberek.

C. D. Abban a nagyon pici étkezőben tízen biztosan ültünk, és néztük az egy szem televíziót. Egymás ölében ültünk, hogy minél többen beférjünk, és nagyon élveztük

a dolgokat. Egymás gyerekeire is vigyáztunk, akinek éppen szüksége volt. Lakott itt orvos, gazdasági vezetők a különböző kórházakból, mérnök, futballista. Tényleg ilyen nagyon jó kis közösség alakult ki, nagyon gyorsan.

A gyerekek együtt játszottak, különösen, miután 1965-ben felépült a Zápor utcai iskola. Hát előtte bölcsőde volt. Itt szemben a házunkkal, ahol most ez az EU-s játszótér van, itt egy félkör alakú, terméskővel kirakott kis mélyedés volt pingpongasztallal. Nekem ez nagyon jó volt, mert csak kiinteztettem, hogy „kész a vacsora, gyere, gyere, gyorsan haza!” – akkor még ugye, nem voltak a fák ekkorák ott, és fel lehetett látni.

E. F. Mi Óbudáról, a Föld utcából, egy egyszobás lakásból költöztünk ide. Apukám villanyszerelő volt, anyukám hivatalsegéd. És ketten voltunk lányok, a nővéremmel. Apukám által kaptuk ezt a lakást. Nagyon jó volt itt, igen. Tele volt az egész lakótelep gyerekekkel. Rengeteg gyerek volt, rengeteg. Nem is volt ennyi autó, a Bécsi úton labdáztunk, kidobóst játszottunk, rúgtuk a labdát. Lányok, fiúk, vegyesen. Este hét órakor az egész telepen fölkapcsolódott a lámpa, és akkor oszolj volt, akkor mindenki ment haza. Mert hát mondta anyukám – óra az előtt nem sűrűn volt –, ha fölkapcsolódik a lámpa a telepen, akkor tessék följönni. Úgyhogy nem volt az, hogy „na, nem vittem órát, nem jól járt”. Fölkapcsolódott a lámpa, föl kellett jönni. Amikor már olyan jó nagylány voltam, akkor mindig azt mondta anyukám, hogy tizenegy órakor, kapuzárás előtt hazajössz! A lakók büszkék voltak arra, hogy itt laknak. Nagyon szeretek itt lakni. Ha lemegyek az utcára, az idős nénitől kezdve, itt a telepen jóformán, a régiek közt, mindenkit ismerek. Hát itt nőtem föl. Én úgy nem tudok lemenni az utcára, hogy valakivel ne találkozom. Ritka szép lakótelep.

Ha az OKL-t a korabeli építészeti diskurzus fényében nézzük meg, nem vitás, hogy a modern építészet klasszikus alapelvei vezették a tervezők kezét. Ha visszatekintve ezzel az 1946–47-es építészeti koncepcióval hasonlítjuk össze a lakótelepet, csak egy helyben topogást látunk – bármennyire is kötődik a kutató kutatásának tárgyához. Az elkészült tervek nem hoznak újat sem a térhasználatban, sem a lakások komfortfokozatában, sem az egy főre jutó lakótér mennyiségében – sőt ez utóbbi kettőben egyértelműen elmaradnak az 1947-es tervektől. A modern építészet elveit hozzá kellett illeszteni a gazdasági körülményekhez. Az építészek elfogadva a szűkösséget, azon belül próbáltak jó, praktikus alaprajzú lakásokat tervezni, követve azt az utat, amely már egyes 1956-os publikációkból is kirajzolódott.

Ha elszakadunk a konkrét tervektől és a papírok mögé tekintünk, akkor sem kapunk igazán más eredményt. Míg az 1946–47-es tervek együtt jártak valamiféle társadalmi vízióval (amik nyilván nem voltak problémamentesek), addig az Óbudai Kísérleti Lakótelep kapcsán ez csak minimálisan érhető tetten. Az 1958-ban megfogalmazott ideáltipikus lakáskategóriák mentén is nehéz értelmezni a megépült lakásokat, hiszen többségük még leginkább az ipari dolgozóknak szánt típushoz áll közel, de a lakótelepen élőkkel készített interjúk világossá tették, hogy a lakók összetétele a kezdetektől fogva nagyon vegyes volt, sok értelmiségi,

vezető beosztású is lakott itt. A tervek mögött rejtőző családkép sem változott 1947 óta: például az 1958–1960-as tervek és az OKL-t bemutató füzetecske is egyértelműen női hatáskörbe sorolja a konyhai munkát és a gyereknevelést is. A már szintén évekkel korábban felmerült probléma, miszerint nem a megfelelő család-típusoknak utálják ki az egyes lakásokat, így az nem is jelent gyógyírt a lakás-problémáikra, továbbra sem oldódott meg.

A lakótelepet az előzmények helyett a kor hasonló külföldi (nyugat-európai) kezdeményezéseihez hasonlítva más árnyalatokkal is gazdagodik a fent megfestett kép. Ebben a tükörben is feltűnik az egységes koncepció hiánya, szegénysége (teljesen hiányoznak például az épületek átgondolt közösségi terei a magyar tervekben²⁰), igaz a klasszikus modern Nyugat-Európában ekkorra már túl van a virágkorán, és éppen merev elméletisége miatt éri leginkább kritika. Innen közelítve a magyar esetet, az ettől való tartózkodás akár a nyugat-európai folyamatokra való reakcióként is értelmezhető – ez azonban nem túl valószínű és bizonyítani is nehézkes lenne.

A történetíró kényelmes helyzetével élve, a későbbiekben megépített lakótelepekkel hasonlítva össze az Óbudai Kísérleti Lakótelepet, egyértelműen kidomborodnak az erényei, és vitathatatlan, hogy a Kádár-rendszerben soha többet ilyen gondossággal nem terveztek és építettek meg állami lakásokat, lakótelepet.²¹ Hasonlóképpen – a kor lakásállományával vetve össze az itt megépült lakásokat, ahogy egyébként nagy valószínűséggel a beköltözők tették – vitathatatlan a kimagasló komfort. Legalábbis a lakásstatistikák és a korabeli szaksajtó ezt sugallja, a lakókkal 2010-ben készített interjúk azonban sokszor hangsúlyozzák a beköltözéskor tapasztalt rossz minőséget, gondatlanságot a kivitelezésben.²² Dicsérték viszont a lakótelepen gyorsan kialakuló, jól működő közösséget és a jó közlekedést.

A szakmai siker ellenére a kísérlet maga és az épületek hamar kikerültek az érdeklődés középpontjából. Ezt erősítik meg a lakótelep építészeivel készített interjúk is. A megkérdezett építészek egyetlen alkalommal sem sorolták szakmai pályafutásuk kiemelkedő pillanatai közé az óbudai kísérleti lakótelepen megépült házaikat.

²⁰ Hasonló kritikát fogalmaz meg Rimanóczy Jenő a vele készült interjújában. A terek hiányának okát, a gazdaságosság igényében jelölte meg. Rimanóczy Jenő interjú 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 2010, készítette: Keller Márkus és Branczik Márta.

²¹ Nem hiányoztak például később a korszakban oly sokszor elmaradó kiszolgáló létesítmények, iskolák, óvodák, játszóterek, zöldterületek és üzletek sem.

²² Óbudai Kísérlet Lakótelep interjúk (készítette Adorjáni Anna) 2010, 1956-os Intézet Oral History Archivum. A korban folyamatosan probléma volt az építőipari munkák minőségével. Vö. *Néhány alapvető hiányosság a beruházások és az építőipar területén*, Központi Statisztikai Hivatal, 1953; és *A Központi Statisztikai Hivatal jelentése. Hibák, hiányosságok a lakásépítés és a kommunális ellátottság területén*. 1953.

„Egy tervezőirodában az építésznek a tekintélye vagy a szakmai karrierje nagymértékben attól függött, hogy pályázatokon tudott-e nyerni. Szóval hát egy fiatal építész, ha akart valamit elérni, akkor pályázni kellett, az számított igazán szakmai eredménynek. Az, hogy ott bent az irodában, ahol kapott egy megbízást, és megcsinálta, a saját cégének az építésze bírálta el, vagy a saját cégünk bírálta el a tervet, az nem volt olyan súlyú, minthogyha valaki egy pályázaton nyert. Az óbudai kísérleti lakótelep inkább egy volt a pályázatok közül, legalábbis a résztvevők szempontjából. Szerintem erre nagyon sokan pályáztak, mert a téma is elég egyszerű volt, de mellbevágó is, mert a lakás, az mindig egy alapvető tétel, tehát mindig az ember saját magából indul ki, hogy ő hogyan szeretne lakni. Az is cél volt, hogy valahogy színesebb legyen, emlékszem, hogy az ablakot is úgy alakítottam ki, hogy volt egy fölülvilágító része, így a homlokzat mozaikszerű lett egy kicsit. Tehát volt egy rendes ablak, és fönt volt egy fölülvilágító része, ami a bútorozást megengedte, tehát alatta lehetett bútorozni, de mégis jobban megvilágította, homlokzatiilag meg jobban nézett ki.”²³

Ennek oka részben életrajzi is, hiszen sok esetben a karrier kezdetét jelentették az itt megépült lakások, amik elvesztek a későbbi megbízások tengerében, de mutatja a projektnek az építészek kommunikatív emlékezetében elfoglalt helyét is.

A feledés legfőbb oka valószínűleg azonban az, hogy az Óbudai Kísérleti Lakótelepből származó típustervek ellenére a paneles építésmódra alapozó lakás- és lakótelep-építés elsodort minden más alternatívát. Az építészettörténet sem igazán foglalkozott vele. Az egyetlen, speciálisan csak az Óbudai Kísérleti Lakóteleppel foglalkozó tanulmányt író Szántó Katalin még 2001-ben is a magyar kultúrtörténet „ismeretlen epizód”-jának nevezte. (SZÁNTÓ 2001: 44) Mindezek ellenére az itt lakók máig tudják, hogy lakásaik különlegesek, és ez az itt található ingatlanok árában is megjelenik.

A kutatás eredménye megerősíti azokat, akik amellet érvelnek, hogy a társadalomtörténeti folyamatok csak a legritkább esetben illeszkednek a politikatörténet által kijelölt korszakokhoz.²⁴ Esetünkben sem 1956 a választóvonal. Jól látszik, hogy a lakás- és lakótelep-építésben kialakuló, az egyén igényeit jobban figyelembe venni igyekvő gondolkodásmód gyökerei 1946–47-ig nyúlnak vissza, és ezek a gondolatok 1954-ben újra megjelennek állami szinten is, miközben a sztálinista hatalomgyakorlás és állami működési mechanizmus folyamatosan jelen volt.²⁵ A gondolkodásmód újabb vereségét pedig paradox módon az egyre jobban megszilárduló Kádár-rendszer panelprogramja hozza magával. Szintén sajátosan ellentmondásos, hogy az elméletben erős magánéleti kontrollra törő

²³ Zdravits János interjú, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 2010, készítette: Keller Márkus és Branczik Márta.

²⁴ A történettudományi periodizáció problémáiról legújabban: KISANTAL 2010; KÖVÉR 2010, CZOCH 2010; TOMKA 2010.

²⁵ Ezzel megegyezően korszakolja az 1945 utáni magyarországi lakásépítést KÖRNER–NAGY 2006 is.

Rákosi-rendszer, eszközök híján, sokkal kevésbé tudta normáival befolyásolni állampolgárainak lakáviszonyait és ilyen értelemben az életmódját is, mint az 1960-as években beinduló panelprogrammal a „lakáspiacot” alaposan megváltoztató Kádár-rendszer.

A lakáskérdés megoldását célzó, különböző szintű és minőségű próbálkozások közül talán az OKL jutott legközelebb a megoldáshoz. Az olcsón, gyorsan, nagy tömegben, jót négyes követelménye közül kettőnek (jó és olcsó), ha némi megszorítással, de megfelelt. Ezzel szemben a korszakban felmerülő többi megoldási kísérlet vagy túl kevés ember számára volt elérhető (szövetkezeti lakás, öröklakás), vagy gazdaságtalanul konzerváltak nagy tömegben egy rossz lakásstruktúrát (bér lakásrendszer).

A gyorsan elkészülő, olcsó, de mégis jó lakások építésében feszülő ellentmondást azonban Óbudai Kísérleti Lakótelepnek sem sikerült feloldania. Ennek oka egyrészt a kortárs magyar ipar technológiai fejletlensége, másrészt annak a hagyományos lakásépítési technikának a háttérbe szorulása, amely a korban alapfeltétele volt a sokszínű alaprajzoknak. A paneltechnológia merevebb, de jobban szervezhető és tervezhető rendszerével rövid távon sokkal gazdaságosabbnak tűnt. Így a többi gazdasági-technológiai kényszerrel együtt megpecsételte az OKL-hez fűződő lakás- és lakótelep-építési koncepció sorsát. A technikai-gazdasági kényszereken túl problémát jelentett a lakáskiutalási rendszer működésének elégtelensége is, aminek következtében (ahogy láthattuk) a konkrét célcsoport igényeihez igazított lakásokat teljesen más (korban, élethelyzetben, létszámban különböző) családok kapták. Így a gondosan kialakított alaprajzok előnyei csak korlátozottan érvényesülhettek.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Már a második világháború vége előtt világos volt a szakmai nyilvánosság számára, hogy az elkövetkezendő esztendőök egyik legfontosabb problémája a lakáskérdés. Az 1950-es években az építészek, a statisztikusok, de a politikai vezetés is tudatában volt a lakáshiány, a vidék és város közötti különbség, az egyszobás lakások magas aránya, rossz minősége és zsúfoltsága égető gondjainak. Ennek ellenére a kidolgozott válaszok az évtized végére sem hoztak enyhülést. Történetek ugyan kisebb előrelépések, javult a közművekkel való ellátottság, az alapvető bajokra azonban nem sikerült gyógyírt találni. A tervezetekben, koncepciókban megjelenő és szakmai (építészeti) nyilvánosság által kitermelt megoldások kezdetben – lényegében a nyugat-európai megoldásokkal párhuzamosan – viszonylag nagyméretű, jó alaprajzú, gépesített lakásokat javasoltak, illetve az évtized vége felé próbáltak kis alapterületen a speciális élethelyzetekre szabott, a gépesítettség és a beépített bútorok által mégis használható lakásokat építeni. Mindkét próbálkozásban közös, hogy a lakáskérdés megoldását kimondva-kimondatlanul anyagi források mozgósításával képzelel. Az állami döntéshozók célja viszont éppen ennek elkerülése volt. A lakásépítés jogi szabályozását, illetve a beruházási terveket vizsgálva világos, hogy az évtized folyamán az döntéshozók a lakáshiányt az anyagi ráfordítások minimumával igyekeztek enyhíteni. Ennek a stratégiának volt része a kötött lakásgazdálkodás, az államosítás és az állampolgárok tőkéjének bevonása a lakásépítésbe is.

A lakáspolitikai egy másik fontos aspektusa – a lakbéréknek szándékosan alacsony, a fenntartási költségek sem fedező megállapítása – hozta magával az indokolt lakásszükséglet fogalmának központi kategóriává tételét. Maga a fogalom nem a kommunista rendszer terméke, de kövekezetes és átfogó, hosszantartó alkalmazására itt került sor. Funkciója egyértelmű: mivel a lakbér (alacsonysága miatt) nem volt képes határt szabni az egyének, családok lakásigényeinek, állami normák útján, rendeletileg kellett azt szabályozni.

A sztálinista lakáspolitikai alap gondolata, minimális anyagi-gazdasági ráfordítással kielégíteni az igényeket, meghatározta annak minőségét is. A magánérv építkezésnek az állami szerepvállalás hiányából fakadó (a szocialista táboron belül is)

magas aránya, nem csak egy felhalmozási minta több évtizedes rögzülését okozta a lakosságban, hanem a lakásállomány gyors minőségi javulásának elmaradását is. Az 1956-os forradalom sokkjára volt szükség ahhoz, hogy a szalinista gazdaság-politikai doktrína némileg módosuljon, és az állam 1960 után a lakásépítés meghatározó szereplőjévé váljon.

A vizsgálat megmutatta, hogy az építészet kiemelt ideológiai funkciója ellenére az építészek nem voltak képesek megjeleníteni a lakásokkal, a lakásépítésekkel kapcsolatos nézeteiket a felépülő lakásokban, sőt még a títustervekben sem. A lakásépítés területén már az 1950-es években meg kellett adniuk magukat a gazdasági kényszereknek. Ez a kényszer a Kádár-korszakban is jelen volt, és az ekkor megépülő panellakótelepek az építészeti gondolat további, még radikálisabb háttérbe szorítását jelentették.

A lakáshiány elszenvedői, az állampolgárok igyekeztek alkalmazkodni a lakáshelyzethez. Az építőanyag szűkössége és a nem igazán kedvező gazdasági viszonyok ellenére házat építettek, társbérletet alapítottak, szolgálati lakásokat szereztek, és igyekeztek érdekeiket hatékonyan érvényesíteni lakáskiutalás bonyolult rendszerében – és legfőképpen reménykedtek.¹

A lakáskérdés mennyiségi problémájára gyógyírt csak az 1960-as évek közepén beinduló panelprogram jelentett. A magyarországi pártvezetés ekkor ismerte fel azt (amit a nyugat-európai kormányok már rögtön a háború után), hogy komoly állami (anyagiakban is kifejeződő) szerepvállalás nélkül a lakáshiány nem oldható meg. A tizenöt éves késlekedésnek köszönhető az a tragikomikus helyzet, hogy mialatt Magyarországon a lakásszám növekedésének bővületében éltünk, tőlünk nyugatabbra már a minőségilakás-hiány megoldását célozták a viták és a projektek.

¹ A lakásfoglalás jogszabályi kezeléséről 1945 után, lásd: GYŐRI–GÁBOR 1990: 67–86.

VII. IRODALOM- JEGYZÉK

91

- A lakás.* KJK, Budapest, 1958.
- BONTA J. (2008): *A magyar építészet egy kortárs szemével, 1945–1960.* Terc, Budapest.
- BRANCSIK M. (2011): Típustervek és korszerű lakások – az Óbudai Kísérleti lakótelep. In: BRANCSIK M. – KELLER M.: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet.* 1956-os Intézet – BTM – TERC, Budapest. 53–105.
- CSIZMADY A. (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig.* Új Mandátum, Budapest.
- CSORDÁS T. (1955): A tömeges lakásépítés tervezési kérdései. *Magyar Építőművészet*, 1955/9–10. 257.
- CZOGH G. (2010): A periodizáció problémái és a francia történetírás. *Aetas*, 2010/4. 89–96.
- EGRESSY I. (1959a): Korszerű konyhák és variábilis berendezésük. *Magyar Építőipar*, 1959/2. 99–109.
- EGRESSY I. (1959b): Az óbudai kísérleti lakótelep. *Magyar Építőipar*, 1959/2. 151–155.
- EGRESSY I. (1960): Kísérleti lakások, új berendezések az óbudai lakótelepen. *Magyar Építőművészet*, 1960/1. 4–13.
- FERKAI A. (2005): *Lakótelepek.* Budapest főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest.
- FINTA J. (1981): Hol az építőművészet? In: MAJOR M. – OSSKÓ J. (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978.* Corvina, Budapest. 443–444.
- FISCHER J. (1984): Emlékeim a „szocreál” korszakról. *Magyar Építőművészet*, 1984/3. 21.
- FLAGGE, I. (1999): Zwischen Leitbild und Wirklichkeit. Über Architekturideen und Wohnträume, über Zumutungen und Banalitäten im Wohnungsbaunach 1945. In: Uő. (Hg.): *Geschichte des Wohnens.* Band 5., Stuttgart. 807–948.
- FORGÁCS P. – CSEH-SZOMBATHY L. – KERESZTURI S. (1958): *A lakáskérdés.* Szakszervezetek Országos Tanácsa, Budapest.
- FÓRIZS M. (1958): Lakásviszonyok. In: *A lakás.* KJK, Budapest. 7–37.
- FRAMPTON, K. (2002): *A modern építészet kritikai története.* Terc, Budapest.
- GÁDOROS L. (1946): *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése.* Budapest.
- GÁDOROS L. (1984): Réálsan a szocialista realizmusról. *Magyar Építőművészet*, 1984/3. 17–19.
- GÁDOROS L. – KISMARTY-LECHNER J. – PERÉNYI I. (1948): *A családi lakóház.* Budapest.
- GERMUSKA P. (2004): *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Budapest.
- GERMUSKA P. (2012): Szocialista csoda. Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok*, 2012/1.,
- GYÁNI G. (1992): *Bérkaszárnya és nyomortelep.* Magvető, Budapest.

- GYÁRFÁS I. (1954): *A tömeges lakásépítés városépítési vonásai*. Kézirat. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- GYARMATI I. (1957): *Kis lakásból szép otthon*. KSZK, Budapest
- GYÖRGY P. – TURAI H. (1992): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina, Budapest.
- GYŐRI P. – GÁBOR L. (1990): Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély*, 1990/6. 67–86.
- HALMOS K. – SZÍVÓS E. (2010): Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban. *Korall*, (42.) 2010/4.
- HANTÓ Zs. (2009): *Kitiltott családok*. Magyar Ház, Budapest.
- HEIDEGGER, M. (1991) [1951]: *Bauen, Wohnen, Denken*. In: *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*. Vieweg, Braunschweig. 88–102.
- HONVÁRI J. (2006): *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula, Budapest.
- HORVÁTH S. (2004): *A kapu és határ. A mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest.
- JANÁKY Gy. (1988): Kísérlet egy korszak bejárására. *Magyar Építőművészet*, 1988/3. 3–4.
- JÁNOSSY J. – LENTE A. (1988): Beszélgetés Jánossy György építésszel. *Magyar Építőművészet*, 1988/3. 18–21.
- KACSENYÁK F. (1961): *A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái*. KJK, Budapest.
- KELLER M. (2010a): Diktatúra, professzionalizáció és emlékezés. Az építészek esete a Kádár-rendszerrel. In: TISCHLER J. (szerk.): *Mélyfúrások. Az 1956-os Intézet Évkönyve, 2009. 1956-os Intézet*, Budapest. 115–140.
- KELLER M. (2010b): *A tanárok helye*. L'Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest.
- KISANTAL T. (2010): Korszakok léteznek – hogyan lehetőségek? *Aetas*, 2010/4. 49–63.
- IFJ. KISMARTY-LECHNER J. (1947): *Városi lakástípusok*, Budapest.
- KISMARTY-LECHNER K. (1957): Korszerű lakások. *Magyar Építőművészet*, 1957/1–2. 7–13.
- KOINZER, T. (2002): *Wohnen nach dem Krieg*. Duncker und Humblot, Berlin.
- BIRCHER E. (szerk.) (2002): *Kor-kép. Dokumentumok és tanulmányok a magyar bányászat 1945–1958 közötti történetéből*. Központi Bányászati Múzeum Közleményei.
- KÖRNER Zs. – NAGY M. (2006): *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc, Budapest.
- KÖVÉR Gy. (2010): Aetates Aetatum. *Aetas*, 2010/4. 64–80.
- LAMPEL M. (2003): *A svéd építészet vonzereje*. <http://epiteszforum.hu/node/11592> (Letöltés ideje: 2009. augusztus 10.)
- LÁSZLÓ P. – UDVARHELYI Gy. – WOLF M. (1959): *Lakásépítés állami támogatással*. KJK, Budapest.
- MAJOR M. (1981): A magyar építészet harminc éve. In: MAJOR M. – OSSKÓ J. (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Corvina, Budapest. 375–384.
- MAJOR M. (1984): Az ötvenes évek társadalmi „robbanása” és az építészek. *Magyar Építőművészet*, 1984/3. 22–23.
- MAJOR M. (2001): *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Magyar Építészeti Múzeum. Budapest. /LapisAngularis, 3. – Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből./
- MAJOR M. – OSSKÓ J. (szerk.) (1981): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Corvina, Budapest.
- MINÁRY O. (1962): P. 1. jelű lakóház Budapest, Óbudai Kísérleti Lakótelep. *Magyar Építőművészet*, 1962/2., 21.
- MOLNÁR P. (1996): Közelítés egy korszakhoz. In: PRAKFAI E. (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon*. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest. 56–63.

- MOLNÁR P. (2004): Építészettünk hét rendhagyó esztendeje. In: APÁTI-NAGY M. – PAZAR B. (szerk.): *Molnár Péter építészete*. 6 BT, Budapest. 49–63.
- NAGY Á. (2004): Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall*, (17.) 2004. szeptember. 138–166.
- NAGY Á. (2011): *Állampolgár a lakáshivatalban: politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés, 1945–1953*. Doktori Disszertáció. Budapest.
- NÉMETH J. (é. n.): *A műszaki és természettudományos képzés magyarországi századai*. <http://www.scitech.mtesz.hu/11nemeth/> (Letöltés ideje: 2009. augusztus 7.)
- NIEDERMÜLLER P. (2008): Sokféle modernitás: Perspektívák, modellek, értelmezések. In: N. P. és mtsai (szerk.): *Sokféle modernitás*. L'Harmattan – Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- OSSKÓ J. (2007): *Unokáink is látni fogják. Tíz építészportré*. Terc, Budapest.
- PATAKI M. (1956): *A dolgozó nő háztartása*. KJK, Budapest.
- PATAKI M. – KELEMEN Zs. – MOLNÁR A. (1961): *Korszerű lakás, kellemes otthon*. Minerva, Budapest.
- PERÉNYI I. (1984): *Hogy is volt? Magyar Építőművészet*, 1984/3. 16.
- PÓTÓ J. (1989): *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- PRAKALVI E. (1998): Alapok – tervek – épületek 1947–49. In: STANDEISKY ÉVA és mtsai (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. 1956-os Intézet, Budapest.
- PRAKALVI E. (1999): *Szocreál. Budapest építészete 1945–1959 között*. Városháza, Budapest.
- PRAKALVI E. (2006): Magyar építészet 1945–1959. In: FEHÉRVÁRI Z. – HAJDU V. – PRAKALVI E. (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon*. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest. 9–18.
- PRAKALVI E. – SZÜCS GY. (2010): *A szocreál Magyarországon*. Corvina, Budapest.
- PREISICH G. (1984): Az ötvenes évek építészetéről. *Magyar Építőművészet*, 3. 9–11.
- PREISICH G. (2009): *Építészeti, városépítészeti pályafutásom története*. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest. /LapisAngularis, VII./
- PREISICH G. (2009): Közvélemény kutatás az új házak lakói között. *Budapesti Negyed*, 2009 tavasz. 139. (Eredeti megjelenés: *Építés-építészet*, 1949/6-7. 30–35.)
- RAINER M. J. (2003): A történelemmé vált Kádár-korszak. In: Uő.: *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Budapest. 11–24.
- RAINER M. J. (1996): *Nagy Imre, I.* 1956-os Intézet, Budapest.
- RÁKOSI J. – SAFÁRY I. – SZEKERES J. (1956): A kis alapterületű lakás kérdései. *Magyar Építőművészet*, 6. 188–194.
- REISCHL A.: Az ember és lakása. In: *A lakás*. KJK, Budapest. 38–85.
- ROMSICS I. (1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- SAÁD J. (1985): Építészet az újjáépítés szolgálatában. *Medvetánc*, 2–3. 237–261.
- SCHÉRY G. (szerk.) (1995): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994*. Építésügyi Tájékoztatási Központ, Budapest.
- SCHÉRY T. (szerk.) (2001): *A magyar tervezőirodák története*. Építésügyi Tájékoztatási Központ, Budapest.
- SCHULLER B. (2006): Példaképek lázadása? A bányásztársadalom 1956-ban. In: *Bányászok és bányászvárosok forradalma, 1956*. Központi Bányászati Múzeum Alapítvány, Sopron. 246–308.

- SIMON M. (1999): „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetiünkben – jelentős fordulatnak.” *Elmélet és gyakorlat 1949–1951*. <http://arch.eptort.bme.hu/kortars4.html#1> (Letöltés ideje: 2009. augusztus 16.)
- SIMON M. (2000): Kötöttségek és kötődések. Identitáskeresés a hazai építészetben 1968–1972. *Architectura Hungariae*, 4. <http://arch.eptort.bme.hu/kortars8.html> (Letöltés ideje: 2009. augusztus 18.)
- SIMON M. (é. n.): *Minták és módszerek. A hetvenes évek hazai építészete és a karakter*. <http://arch.eptort.bme.hu/10/simon.html> (Letöltés ideje: 2009. augusztus 19.)
- SZALAI A. (1995): „Tükör által homályosan...” Negyven év építészetéről az Ybl-díjak ürügyén. In: SCHÉRY T. (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Építésügyi Tájékoztatási Központ, Budapest. 9–18.
- SZÁNTÓ K. (2001): *Kísérleti lakótelep*. ARC6. 44–63.
- TOMKA B. (2010): A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”. *Aetas*, 4. 97–106.
- TÓTH Z. (2011): Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall*, 40. 5–44.
- UMBRAI L. (2008): *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*. Napvilág, Budapest.
- VALENTINY K. (1959a): Ismertetés az É. M. „C” tervének tervpályázatairól. *Magyar Építőipar*, 2. 97–98.
- VALENTINY K. (1959b): Lakástervpályázat. *Magyar Építőipar*, 2. 125–150.
- VALUCH T. (2006): A magyar művelődés 1948 után. In: KÓSA L. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Budapest. 565–688.
- VÁMOSSY F. (1998): Magyar építészet 1890–1995. In: KOLLEGA TARSOLY I. (szerk.): *Magyarország a XX. században*. 3. kötet. Babits, Szekszárd. <http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (Letöltés ideje: 2009. augusztus 7.)

Interjúk

- Borvendég Béla-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1982–83. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 38. sz.
- Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1983–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 52. sz.
- Fischer József-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1986–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 42. sz.
- Janáky István-interjú. Készítette Kőműves Ágnes, 2005. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 811. sz.
- Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 134. sz.
- Preisich Gábor-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1986–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 36. sz.
- Rácz György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 135. sz.
- Virágh Pál-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1986. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 47. sz.

A
TÁLENTUM SOROZAT
KORÁBBAN
MEGJELENT
KÖTETEI
ISSN 2063-3718

1. KUTASI ZSUZSANNA: *A ló a középkori arab irodalomban*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 210 oldal. ISBN 978 963 312 088 0
2. *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8.* Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 266 oldal. ISBN 978 963 312 097 2
3. EMESE EGEDI-KOVÁCS: *La «morte vivante» dans le récit français et occitan du Moyen Âge*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 260 oldal. ISBN 978 963 312 110 8
4. VARGA ORSOLYA: *Párhuzamos fordítórajzok. Műfordítás-szemlélet Magyarországon és Hollandiában, a 20. század első felében*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 214 oldal. ISBN 978 963 312 103 0
5. *Os Descobrimentos Portugueses e a Mitteleuropa*. Organizadores CLARA RISO e ISTVÁN RÁKÓCZI. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 158 oldal. ISBN 978 963 312 112 2
6. *Cognition and Culture. The role of metaphor and metonymy*. Edited by SONJA KLEINKE, ZOLTÁN KÖVECSES, ANDREAS MUSOLFF and VERONIKA SZELID. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 228 oldal. ISBN 978 963 312 115 3
7. HELTAI GYÖNGYI: *Az operett metamorfózisai (1945–1956). A „kapitalista giccs”-től a „haladó mimusjáték”-ig*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 268 oldal. ISBN 978 963 312 109 2
8. *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk. SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN – SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 229 oldal. ISBN 978 963 312 120 7
9. *La Joie de Cours – Études médiévales et humanistes*. Red: KRISZTINA HORVÁTH. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 242 oldal. ISBN 978 963 312 111 5

10. GERA JUDIT: *Az alávetettség struktúrái a holland prózában*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 276 oldal, ISBN 978 963 312 123 8
11. *Oirad and Kalmyk Lingustic Essays*. Edited by ÁGNES BIRTALAN. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 212 oldal, ISBN 978 963 312 116 0
12. DÁNIEL SZABÓ: *Étapes de l'urbanisation au coeur de l'oppidum de Bibracte: étude du mobilier céramique des fouilles hongroises de l'Îlot des Grandes Forges*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 422 oldal, ISBN 978 963 312 122 1
13. *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. ERŐS VILMOS és TAKÁCS ÁDÁM. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 168 oldal. ISBN 978 963 312 121 4

